

Kimmo Pohjola

Uuden ajan yleisen historian historiallinen toimijuus
suomalaisissa lukion historian oppikirjoissa 1936 - 2010

Yleisen historian pro gradu
Historian ja etnologian laitos
Jyväskylän yliopisto
2012

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO

Tiedekunta – Faculty Humanistinen	Laitos – Department Historian ja etnologian laitos
Tekijä – Author Kimmo Pohjola	
Työn nimi – Title Uuden ajan yleisen historian historiallinen toimijuus suomalaisissa lukion historian oppikirjoissa 1936 - 2010.	
Oppiaine – Subject Historia	Työn laji – Level Pro gradu
Aika – Month and year Kesäkuu 2012	Sivumäärä – Number of pages 97
Tiivistelmä – Abstract <p>Tässä tutkielmassa selvitetään historiallisen toimijuuden ilmenemistä. Tarkastelun kohteena ovat lukion historian oppikirjat ja tarkasteltavana kokonaisuutena uuden ajan yleinen historia. Tutkimuksessa käytetyt oppikirjat on julkaistu vuosina 1936 - 2010.</p> <p>Tutkimuskysymykset ovat seuraavat: 1. Kuka tai mikä nähdään oppikirjoissa historiallisena toimijana? 2. Miten toimijuus on oppikirjoissa muuttunut tarkasteltavana ajanjaksona? 3. Miten oppikirjojen esitys uuden ajan yleisestä historiasta on muuttunut?</p> <p>Tarkasteltavat uuden ajan yleisen historian osa-alueet ovat sodat, löytöretket, valtion rakentaminen, tiede ja valistus, talous sekä oppikirjojen kuvitus.</p> <p>Sodista nostetaan esimerkkitapaukseksi 30-vuotinen sota (1618 - 1648) ja miten sen kuvaus oppikirjoissa on muuttunut. Löytöretkissä tarkastellaan löytöretkeilijöiden asemaa toimijoina oppikirjoissa ja löytöretkien kuvauksia yleisesti. Valtion rakentamisessa keskitytään Ranskan kuningas Ludvig XIV:n toimijuuteen itsevaltiuden kehittämisessä. Tieteessä ja valistuksessa tarkastellaan tieteilijöiden ja valistusfilosofien asemaa historiallisina toimijoina. Taloudessa tutkitaan merkantilismin, taloudellisen liberalismien ja maailmantalouden synnyn kuvausta oppikirjoissa. Oppikirjojen kuvitusta on käsitelty enemmän kvantitatiivisten muutosten näkökulmasta, mutta myös niiden historiallista toimijuutta on tarkasteltu.</p> <p>Tutkimuksen tuloksena on että historiallinen toimijuus on muuttunut merkittävästi tietyillä uuden ajan yleisen historian osa-alueilla ja säilynyt varsin muuttumattomana toisilla osa-alueilla. Sodissa hallitsijat ovat väistyneet toimijoina valtioiden tieltä ja sotahistorian käsittely on muutenkin oppikirjoissa vähentynyt oppikirjoissa. Löytöretkissä löytöretkeilijät ovat säilyneet keskeisinä toimijoina. Valtion rakentamisessa hallitsijoiden rooli on merkittävästi pienentynyt. Tieteessä ja valistuksessa tieteilijät ja valistusfilosofit ovat kaikissa oppikirjoissa keskeisiä historiallisia toimijoita. Taloudessa Adam Smith on kaikissa oppikirjoissa taloudellisen liberalismien keskeinen toimija, merkantilismin käsittelyssä oppikirjat eroavat lähinnä Ranskan talousministeri Colbert'n toimijuuden käsittelyssä. Kuvituksessa toimijuus ei ole selvästi havaittavissa, mutta kuvituksen määrä oppikirjoissa on huomattavasti kasvanut.</p>	
Asiasanat – Keywords oppikirjat, lukio, historiallinen toimijuus, uusi aika	
Säilytyspaikka – Depository Historian ja etnologian laitos ; JYX	
Muita tietoja – Additional information	

SISÄLLYS

1. JOHDANTO	1
1.1. Tutkimuksen lähtökohdat ja tutkimuskysymykset	1
1.2. Aikaisempi tutkimus ja tutkimusmenetelmät	3
1.3. Oppikirjat lähteenä	5
2. LUKION HISTORIAN OPETUS JA TUTKIMUSAINEISTO	8
2.1. Lukio oppilaitoksena	8
2.2. Lukion oppiennätykset ja opetussuunnitelman perusteet	8
2.3. Tutkimuksessa käytetyt oppikirjat	19
3. UUDEN AJAN SODAT	24
3.1. Uuden ajan sodat ja sodankäynti	24
3.2. Uuden ajan sodat oppikirjoissa	26
3.3. 30-vuotinen sota esimerkkitapauksena	29
4. LÖYTÖRETKET	37
4.1. Löytöretket ja niiden seuraukset	37
4.2. Löytöretket oppikirjoissa	40
5. VALTION RAKENTAMINEN	52
5.1. Itsevaltiut ja valtion rakentaminen	52
5.2. Ludvig XIV itsevaltiuden mallina oppikirjoissa	53
6. TIEDE JA VALISTUS	59
6.1. Tieteen vallankumous	59
6.2. Uuden luonnontieteen toimijat oppikirjoissa	60
6.3. Valistus	64
6.4. Valistuksen toimijat oppikirjoissa	66
7. TALOUS	71
7.1. Uuden ajan taloudellinen kehitys	71
7.2. Talous oppikirjoissa	73
8. HISTORIALLINEN TOIMIJUUS OPIKIRJOJEN KUVITUKSESSA	82
8.1. Oppikirjojen kuvitus ja sen muutokset	82
8.2. Historiallinen toimijuus oppikirjojen kuvituksessa	83

9. PÄÄTÄNTÖ.....	88
LÄHTEET.....	92

TAULUKOT

<i>Taulukko 1. Sotien osuus oppikirjojen uuden ajan käsittelystä</i>	<i>27</i>
<i>Taulukko 2. Oppikirjoissa mainitut sodat</i>	<i>28</i>
<i>Taulukko 3. Löytöretket kirjoissa sivumäärinä</i>	<i>41</i>
<i>Taulukko 4. Oppikirjoissa mainitut löytöretkeilijät.....</i>	<i>50</i>
<i>Taulukko 5. Oppikirjojen kuvituksen määrä suhteessa sivumäärään.....</i>	<i>82</i>

1. JOHDANTO

1.1. Tutkimuksen lähtökohdat ja tutkimuskysymykset

Historiallisen toimijuuden asema on ollut keskeisessä roolissa ja muutoksen kohteena historiantutkimuksen saralla vasta viimeisen parin vuosikymmenen ajan, sillä perinteinen historiantutkimus on 1800-luvulta alkaen ollut pääsääntöisesti kiinnostunut vain valtioiden, sotien ja suurmiesten historiasta. Historia on yleensä nähty ylhäältä alas suuntautuvana toimintana; toisin sanoen suurmiesten kansaan kohdistamina toimina. Näihin valtiollisiin ja poliittisiin tasoihin keskittyvä tutkimus on niin ikään ollut merkittävässä osassa muiden historiallisten toimijoiden tai historian osa-alueiden jäädessä taka-alalle. Perinteinen historiankirjoitus on myös korostanut historian luonnetta kertomuksena tapahtumista.¹ Erityisesti brittiläinen historioitsija Thomas Carlyle (1795 - 1881) oli kiinnostunut yksilöstä: historia oli hänen mielestään sarja huomattavimpien julkisten hahmojen elämäkertoja, kun taas suurmiesyksilöiden merkitystä korostaessaan Carlyle vahvisti käsitystä näiden keskeisestä roolista historiankirjoituksessa ja näin ollen innosti myös muita tutkijoita perehtymään tarkemmin ja kirjaamaan historiaa juuri suurmiesten kautta.²

Niin sanottu ”uusi historia” on puolestaan 1960-luvulta lähtien pyrkinyt tutkimaan nimenomaan perinteisen historiantutkimuksen ulkopuolelle jääneitä marginaalisia aiheita. Näitä ovat esimerkiksi naisten, lasten tai vaikkapa rikoksen tarinat. Uusi historia on – toisin kuin perinteinen historia – ollut toisaalta kiinnostuneempi historian suurista rakenteista (esim. taloushistorian kehitys), mutta toisaalta myös mikrohistoriasta, joka tarkastelee valtioiden ja suurmiesten alaisia toimijoita, tavallisia ihmisiä. Tämän seurauksena perinteisen historiankirjoituksen unohtamat ihmisryhmät ovat nousseet tutkimuksen keskiöön.³ Historioitsijat ovat yleisesti viime aikoina olleet skeptisiä yksilöllisiä toimijoita kohtaan historiassa. Sankarit ja suurmiehet eivät ole

¹ Burke 1992, 3 – 4, Kalela 2002, 19

² Lyytinen 1983, 118

³ Burke 1992, 3 - 4

olleet heidän mielestään historian toimijoita. Rakenteelliset seikat, kuten talous, politiikkaa, kulttuuri ja yhteiskunta ovat viime aikoina olleet useimpien historioitsijoiden mielestä olennaisempia historian toimijoita.⁴

Historiallisen toimijuuden muuttuminen on yleensä vain todettu tapahtuneeksi, eikä sitä ole tutkimuksissa juuri analysoitu enempää. Selitys toimijuuden muutokseen historiantutkimuksessa on muiden historian osa-alueiden nouseminen tutkimukseen keskiöön, kuten edellä on mainittu. Sitä, miten historiallisen toimijuuden muutos heijastuu muuhun kuin itse historiantutkimukseen, ei ole tutkittu lainkaan. Tätä puutetta pyrin korjaamaan tarkastelemalla tässä tutkimuksessa historiallista toimijuutta suomalaisissa lukion historian oppikirjoissa.

Tutkin lukion oppikirjojen historiallista toimijuutta kohdentamalla tutkimusalueen ja historiallisen kontekstin uuden ajan yleiseen historiaan. Tämän nimenomaisen ajanjakson olen valinnut tutkimuskohteeksi sillä perusteella, että se on ollut keskeisessä roolissa länsimaisen yhteiskunnan kehityksessä. Lisäksi historiallinen toimijuus on tällä ajanjaksolla suuremmassa roolissa kuin muina aikakausina mm. lukuisten sotien, löytöretkien ja tieteen kehityksen vuoksi.

Tutkimuskysymykseni ovat seuraavat:

1. Kuka tai mikä nähdään oppikirjoissa historiallisena toimijana?
2. Miten toimijuus on oppikirjoissa muuttunut tarkasteltavana ajanjaksona?
3. Miten oppikirjojen esitys uuden ajan yleisestä historiasta on muuttunut?

Uuden ajan olen rajannut tähän tutkimukseen 1400-luvun lopulta, renessanssista ja löytöretkistä aina 1700-luvun loppuun. Tutkittavat oppikirjat, joiden kyseisen aikakauden sisältämiä aiheistoja tutkimuksessa tarkastellaan, on julkaistu vuosina 1936 - 2010. Aineiston rajaamiseksi ja tutkimuksen tarkentamiseksi olen jakanut tutkittavan ajanjakson neljään osa-alueeseen. Nämä ovat sodat (luku 3), löytöretket (luku 4), valtion rakentaminen (luku 5) sekä tiede ja valistus (luku 6) sekä talous (luku 7). Lisäksi

⁴ Pomper 1996, 282

tarkastelen oppikirjojen kuvitusta (luku 8) niiden esittämän historiallisen toimijuuden sekä lukumäärän kehityksen kannalta.

Uskonnon olen jättänyt tutkimuksen ulkopuolelle, koska kirkkohistorian tarkempi käsittely on siirtynyt toisen oppiaineen, uskonnon, piirin tarkasteltavan ajanjakson aikana. Näin ollen oppikirjojen esitykset eivät ole vertailukelpoisia.

Historiallisella toimijuudella tarkoitan tässä tutkimuksessa sitä, kuka tai mikä on historian toimijana, yksinkertaistetummin sanottuna, kuka tai mikä tekee tai toteuttaa historiaa. Yksilöiden toimijuus historiassa on, kuten edellä mainittu, ollut aikaisemmin keskeisessä asemassa historiantutkimuksessa. Yhteiskuntatieteissä, erityisesti sosiologiassa, toimijuuden (agency) ja rakenteiden (structure) välinen suhde ja niiden eroavaisuudet ovat jatkuvan väittelyn kohde.⁵

Tässä tutkimuksessa olen määritellyt toimijuuden historian tekemiseksi, tai tarkemmin kuka tai mikä historiaa tekee. Näin ollen niin yksittäiset henkilöt (kuten esimerkiksi hallitsijat) kuin abstraktimmatkin tekijät (esimerkiksi valtiot) ovat tässä tutkimuksessa toimijoita, vaikka niitä ei välttämättä yleisesti toimijoiksi mielletäisikään.

1.2. Aikaisempi tutkimus ja tutkimusmenetelmät

Oppikirjat ja opetus ovat tärkeitä oppilaiden – siis tulevien kansalaisten –, yleisen maailmankuvan ja menneisyyskäsitteiden kannalta. Lisäksi historia oppiaineena kuvaa vahvasti oman aikansa yhteiskunnallisia arvoja ja sitä, mikä yhteiskunnan taholta on nähty tärkeänä ja tarpeellisena.⁶ Historiatiedon on akateemisten piirien ulkopuolella ajateltu olevan sarja nimiä ja vuosilukuja, ulkoa opetettavaa ”nippelitietoa”, joka ei vaadi omaa ajattelua eikä varsinkaan tutkimusta.⁷ Oppikirjojen ja historian opetuksen rooli tällaisen mielikuvan luojana on oleellinen, sillä suomalaisille historiatieto on sisällytetty yleisen oppivelvollisuuden piiriin. Yksilön asenne historiaa kohtaan ja tieto sen luonteesta sekä oppiaineena että tieteenalana on suurelta osin peräisin juuri hänen

⁵ Fuchs 2001, 24

⁶ Castrén 1992, 11

⁷ Lähteenmäki 1982, 155 - 156

saamansa yleissivistävän koulutuksen ajalta, vaikka historiakulttuuriin kuuluu toki muitakin osa-alueita kuin opetus ja oppikirjat. Kuitenkin oppikirjojen tarkastelu on hyvä keino selvittää, mistä tällaiset käsitykset tarkalleen ottaen johtuvat.

Historian oppikirjoja on tutkittu Suomessa jonkin verran. Pääosa tutkimuksista on kuitenkin tehty 1980- ja 1990-luvuilla, ja näistä uusien oppikirja-aineisto⁸ on jätetty yleensä pois. Valitut oppikirjat ovat useimmiten kansakoulun oppikirjoja tai selkeää rajausta oppiasteiden välillä ei ole edes tehty. Lisäksi tutkimukset käsittelevät yleensä joko Suomen historian tapahtumien kuvausta oppikirjoissa⁹ tai oppikirjojen esittämää maailmankuvaa¹⁰. Yleisen historian oppikirjatutkimuksessa puolestaan on keskitytty pääasiassa jonkin tietyn maan tai alueen kuvauksiin.¹¹ Muilla tieteenaloilla, esimerkiksi kasvatustieteessä ja sosiologiassa, on keskitytty kirjojen esittämiin yhteiskunnallisiin tai opetuksellisiin näkökohtiin.¹² Juuri historiallisen toimijuuden muutosten kannalta oppikirjoja ei ainakaan Suomessa ole lähestytty vastaavanlaisin tutkimuskysymyksiin kuin mihin oma tutkimukseni pyrkii vastaamaan. On myös todettava, että erityisesti uuden ajan yleiseen historiaan keskittyvää oppikirjatutkimusta muunlaisinkaan näkökulmapainotuksin ei ole julkaistu. Kansainvälisessä historian oppikirjatutkimuksessa on tarkasteltu muun muassa arabi-israelilaista konfliktia israelilaisissa oppikirjoissa¹³ ja kolmannen valtakunnan oppikirjojen näkemystä rodusta ja historiasta¹⁴.

Lukion oppikirjat olen valinnut tutkimuksen kohteeksi, koska lukio on säilynyt koko tutkimusjakson ajan, 1930-luvulta nykypäivään, varsin samanlaisena. Suurin lukioon kohdistunut muutos 1970-luvun peruskoulu-uudistuksen myötä on ollut sen erottaminen oppikoulusta omaksi oppilaitokseksi ja muuttaminen kurssimuotoiseksi. Peruskoulu-uudistusta vastaavaa oppilaitoksen luonnetta perustavanlaisesti toimenpidettä ei ole lukiolle oppilaitoksena ole tehty.

⁸ Myös tutkimuksen ajankohtana uusin saatavilla ollut oppimateriaali.

⁹ Hujakka 1997

¹⁰ Hietala 1982

¹¹ Nummila 1997

¹² Jokivuori & Niiranen 1989

¹³ Podeh 2002

¹⁴ Blackburn 1985

Tutkimusmetodeina tutkimuksessa ovat kvalitatiivinen tutkimus ja tilastollinen kvantitatiivinen analyysi. Kvalitatiivisen tutkimuksen avulla olen tutkinut oppikirjojen tekstejä historiallisen toimijuuden osalta. Kvantitatiivista analyysia olen soveltanut oppikirjoista koostamiini tilastoihin.

1.3. Oppikirjat lähteenä

Tähän tutkimukseen olen valinnut yhteensä neljätoista (14) lukion historian oppikirjaa, jotka on julkaistu vuosina 1936 - 2010. Oppikirjat olen valinnut sillä periaatteella, että yhtä oppiennätystä tai opetussuunnitelman perusteita edustaa yksittäinen kirja tai kirjasarja. Sekä 1990- että 2000-luvulta olen ottanut mukaan kaksi kirjasarjaa kummaltakin vuosikymmeneltä vertaillakseni eri kustantamojen kirjasarjojen mahdollisia eroja. Tämä on tärkeä huomio, sillä varsinkin 1990-luvulta alkaen eri kirjasarjojen määrä on kasvanut valtavasti edellisiin vuosikymmeniin verrattuna. Kaikkien mahdollisten lukion historian oppikirjojen tarkastelu ei tässä tutkimuksessa ole tarpeellista, sillä olettamuksena kirjojen sisällöissä lienee varsin paljon toistoa, eivätkä ne näin ollen tuota oleellista lisäarvoa tälle tutkimukselle. Esimerkiksi ruotsinkieliset oppikirjat olen jättänyt tutkimuksesta pois, sillä ne ovat yleensä vain käännöksiä suomenkielisistä vastineistaan, eivätkä sisällöllisesti poikkea alkuperäiskäsikirjoituksista.

Oppikirjojen pääasiallinen tarkoitus on toimia opetusvälineinä tiedon siirtämisessä opettajalta oppilaille eli uusien asioiden oppimisessa ja omaksumisessa. Hyvä oppikirja ei siis voi olla vain luettelo faktoista, vaan sen tekemisessä on täytynyt ottaa huomioon kirjan käyttötarkoituksen pedagoginen luonne. Asian esittäminen tiivistetysti, selkeästi ja motivoituneesti on erittäin tärkeää, jotta kirjaa lukeva oppilas voi sen avulla saada jotain itselleen.¹⁵

Historian oppikirjojen kirjoittajat ovat yleensä historiantutkijoita, opettajia tai muita kasvatusalan edustajia.¹⁶ Myös muissa oppiaineissa oppikirjojen kirjoittajat ovat yleensä alan ammattilaisia. Oppikirjat eivät yleensä sisällä aivan uusinta tietoa alaltaan, koska

¹⁵ Häkkinen 2002, 81 - 82

¹⁶ Lehikoinen 1981, 2

tutkimuskenttä on, kuten esimerkiksi historiassa, valtavan laaja, ja oppikirjan tarkoituksena on esittää tiivistettyä yleistietoa aiheestaan¹⁷. Yleensä historian oppikirjat perustuvatkin pääasiallisesti sisältönsä puolesta yleisteoksiin, ja tästä johtuen historiantutkimuksessa esille nousevat uudet painopisteet siis näkyvät historian oppikirjoissa vasta jälkikäteen.¹⁸ Näitä taustalla vaikuttavia yleisteoksia on sikäli hankala tutkia, että oppikirjoissa ei yleensä mainita lähteitä. Vain muutamissa oppikirjoissa on kirjallisuusluetteloita.

Oppikirjojen kirjoittajat vaikuttavat oppikirjan esille tuomiin asioihin ja niiden käsittelytapoihin. Mikäli yksi historian oppikirjan kirjoittajista on erikoistunut esimerkiksi sotahistoriaan, oppikirjassa on todennäköisesti käsitelty enemmän sotahistoriaan liittyviä asioita kuin jossain toisessa oppikirjassa, jonka kirjoittajista kukaan ei ole perehtynyt juuri sotahistoriaan. Tekijöiden kädenjälki näkyy oppikirjan tekstissä, vaikka lähtökohta (opetussuunnitelman perusteiden sisällöt) olisi sama. Ammattitaidon liiallinen korostaminen itse tekstissä voi kuitenkin jopa haitata oppikirjan pääasiallista tehtävää eli opettamista.¹⁹ Tarkempien tietojen löytäminen oppikirjojen kirjoittajista on muutoinkin hankalaa, sillä useimmat ovat taustaltaan opettajia, eivätkä näin ollen ole juurikaan julkaisseet tieteellistä tutkimusta. Myös yksittäisen kirjoittajan osuutta lopputuloksesta on ongelmallista selvittää, sillä näitä tietoja ei ole kirjoissa eritelty.

Oppikirjat eivät myöskään ole mitenkään erossa omasta ajastaan ja kuuloinikin vallitsevasta arvomaailmasta. Oppikirjan teksti ja tapa käsitellä asioita on ominainen juuri sille ajalle, jolloin se on kirjoitettu ja jolloin sitä on käytetty. Historian opetuksen luonne on vuosikymmenten aikana muuttunut merkittävästi tiedon ulkoa opettelusta oivaltavaan, kriittiseen oppimiseen²⁰, ja myös oppikirjat heijastavat tätä muutosta omalla tavallaan.

¹⁷ Häkkinen 2002, 81

¹⁸ Lehikoinen 1981, 3

¹⁹ Häkkinen 2002, 86

²⁰ Castrén 1992, 12

Kieliasultaan oppikirjat pyrkivät olemaan mahdollisimman objektiivisia ja persoonattomia, kaikki teksti on kirjoitettu kolmannessa persoonassa, eikä koskaan ensimmäisessä persoonassa. Tämä on tietoinen valinta, jolla halutaan korostaa oppikirjan puolueettoman tiedon jakajana, mitä se ei välttämättä kuitenkaan ole. Oppikirjoissa ei myöskään tule esille kirjoittajan, tai kirjoittajien, 'ääni', eli kirjoittajan omat näkemykset eivät tule esille, eikä kirjan kirjoittajia yleensäkään esitellä kirjassa. Kirjan tekijöitä ei tuoda esiin muuten kuin niminä kirjan kannessa. Myöskään lähdetietoja tai alaviitteitä oppikirjoissa ei ole yleensä lainkaan.²¹ Kirjoittajien osuutta oppikirjan laatimisessa, eli kuka on kirjoittanut kunkin kokonaisuuden, ei myöskään esitellä. Tutkimuksen oppikirjoista ainoastaan *Historian linjoja* -kirjassa on kappaleiden lopussa lyhyt luettelo suositellusta kirjallisuudesta. Nämä ovat pääasiassa yleisteoksia. Se onko juuri näitä teoksia käytetty oppikirjan laatimisessa ei ole tule kirjassa esille, joten lähdeviiteinä niitä ei voi pitää.

Amerikkalaisessa oppikirjatutkimuksessa on havaittu oppilaiden suhtautuvan erittäin kriittikittömästi ja luottavaisesti oppikirjojen tarjoamaan informaatioon. Lähdekriittinen ajattelu ja skeptinen suhtautuminen oppikirjatekstiin on oppilailta lähes olematonta, eikä lähdekritiikkiä tuoda opetuksessa muutenkaan esille. Oppikirjat nähdään, kuten historia oppiaineenakin, faktakokoelmana, joka ei vaadi ajattelua tai tiedon soveltamista.²² Näiden seikkojen vuoksi oppikirjat mielletään objektiiviseksi, autoritääriseksi tiedoksi, mitä ne eivät tokikaan ole. Oppikirjat, kuten mikä tahansa muukin historiallista tietoa sisältävä lähde, on kirjoittajiensa tuottamaa ja siinä ilmenevät tahallisesti tai tahattomasti kirjoittajien arvomaailma, ajatukset ja käsitykset historiasta.

²¹ Paxton 1999, 321, 326

²² Paxton 1999, 321 - 324

2. LUKION HISTORIAN OPETUS JA TUTKIMUSAINEISTO

2.1. Lukio oppilaitoksena

Lukio oli aina 1970-luvulle saakka pääasiassa korkeakouluopintoihin valmistava oppilaitos eikä sen rooli senkään jälkeen ole olennaisesti muuttunut, mutta 1970-luvun peruskoulu-uudistus sen sijaan muutti lukion asemaa koulutuskentällä merkittävästi. Yhä suurempi osa ikäluokasta (1980-luvun alussa jo noin puolet) suoritti lukion, toisin kuin esimerkiksi 1930- ja 1940-luvuilla, jolloin vain harvat ja valitut valmistuivat ylioppilaiksi. Lukio muuttui korkeakouluihin valmistavasta oppilaitoksesta yleissivistäväksi viimeistään vuoden 1984 lukiolailla. Tämän lain mukaan lukio antoi yleissivistävää opetusta, joka oli tarpeellista korkeakouluopintojen ja muiden lukiopohjaiseen ammatillisesti eriytyvään koulutukseen kuuluvien opintojen aloittamiseksi. Ylioppilastutkinnon suorittaminen olikin 1980-luvulla jo arkipäiväistä, kun vielä 1950-luvulla ylioppilaaksi valmistuminen oli erikoisuus.²³ Itsenäisyyden alussa vuonna 1918 Suomessa valkolakin sai vain 1151 ylioppilasta, vuonna 2001 ylioppilaita oli jo 35 266.²⁴

2.2. Lukion oppiennätykset ja opetussuunnitelman perusteet

Lukiota koskevia opetussuunnitelmien perusteita ja oppiennätyksiä on laadittu seitsemän kappaletta, vuosina 1916, 1941, 1963, 1981, 1985, 1994 ja 2003. Vuosien 1916, 1941 ja 1963 suunnitelmat ovat nimeltään oppikoulujen oppiennätyksiä, koska lukio käytännössä käsitti 1970-luvun peruskoulu-uudistukseen saakka oppikoulun kolme ylintä luokkaa. Vuonna 1981 julkaistiin ja syksyn 1982 aikana valtakunnallisesti otettiin käyttöön kurssimuotoisen lukion oppimääräsuunnitelma, joka siis muutti lukion kurssimuotoiseksi.²⁵ Vuosina 1985, 1994 ja 2003 julkaistiin lukion opetussuunnitelman perusteet, jotka määrittivät tarkemmin opetuksen tavoitteita.

²³ Kaarninen & Kaarninen 2002, 321 - 323

²⁴ Kaarninen & Kaarninen 2002, 391 - 392

²⁵ Kaarninen & Kaarninen 2002, 321 - 322

Opetussuunnitelmien perusteet ja oppikoulujen oppiennätykset on Suomessa laadittu yleensä Kouluhallituksen (nykyinen Opetushallitus), opetusministeriön ja eduskunnan yhteistoimintana. Prosessissa on myös kuultu eri alojen asiantuntijoita²⁶. Opetussuunnitelmia on Suomessa pidetty hyvinkin sitovina,²⁷ ja näin ollen oppikirjojen ja opetuksen onkin noudatettava opetussuunnitelman perusteiden periaatteita, esimerkiksi historiankurssien sisältöjä, varsin tarkasti. Poliittikka voi myös vaikuttaa – ja on vaikuttanutkin – opetussuunnitelmien sisältöihin. Varsinkin toisen maailmansodan jälkeinen Suomen ulkopoliittikka vaikutti opetussuunnitelmien perusteiden sisältöihin ja oppikirjojen tapaan käsitellä ulkopoliittisesti arkoja aiheita, kuten talvi- ja jatkosotaa. Suurin vaikutus poliittisilla liikkeillä Suomessa on kuitenkin ollut uusimpaan eli lähinnä 1900-luvun historiaan²⁸, joka ei tämän tutkimuksen puitteisiin kuulu. Uuden ajan yleisen historian osalta samankaltaista problematiikkaa ei ole ollut esillä.

Vuonna 1916 vahvistetut oppikoulujen ja lyseoiden oppiennätykset olivat voimassa aina 1940-luvulle saakka. Myöhemmistä oppiennätyksistä ja opetussuunnitelmien perusteista poiketen vuoden 1916 oppikoulujen oppiennätykset ovat vain luettelo siitä, mihin aikakauteen saakka kutakin ainetta tietyllä vuosiluokalla oli tarkoitus opiskella. Mitään metodologisia ohjeita tai pohdintoja historianopetuksen luonteesta tai tarkoituksesta ei ole mainittu. Mielenkiintoisena historiallisena yksityiskohtana toiseksi viimeisellä oppikoulun luokalla (siis toisella lukioluokalla) tuli opiskella Venäjän historiaa venäjäksi. Tämä sortokausien mukanaan tuoma piirre poistui oppimäärästä Suomen itsenäistyttyä²⁹.

Vuoden 1941 valtion oppikoulujen oppiennätykset ja metodiset ohjeet antaa vuoden 1916 oppiennätyksiä laajemman kuvauksen historian opetuksen luonteesta lukioissa ja sen tavoitteista. Historian opetuksen päämäärää luonnehditaan seuraavasti:

”Historian opetuksen tarkoituksena on perehdyttää oppilaat oman kansamme ja tärkeimpien sivistyskansojen valtiollisiin ja sivistyksellisiin vaiheisiin, tutustaa heidät historian suuriin henkilöihin, kehittää heissä

²⁶ Lehikoinen 1981, 2

²⁷ idib.

²⁸ Hujakka 1997, 92 - 93

²⁹ Castrén 1992, 12

historiallista ajatustapaa, herättää heissä isänmaallista henkeä, voimakasta puolustustahtoa sekä kansallisen yhteenkuuluvaisuuden ja yhteisvastuun tunnetta. Erityistä huomiota on kiinnitettävä pienten olemassaoloa uhkaaviin vaaroihin sekä niihin keinoihin, joilla niitä on torjuttu.”³⁰

Historian opetuksen keskeisimmät kohteet ovat valtiollinen ja kulttuurihistoria sekä historian suurhenkilöt. Myös oppiennätysten julkaisuajankohta näkyy oppiennätyksissä; pienten valtioiden olemassaolo ja niitä uhkaavat vaarat olivat jatkosodan alla varsin ajankohtaisia Suomessa.

Vuoden 1941 oppiennätykset antavat myös metodisia ohjeita historian opetukseen:

”Opetuksen tulee kaikissa koulumuodoissa ja kaikilla asteilla **kohdistua etupäässä suuriin nousuaikoihin**. Nämä on käsiteltävä siksi perusteellisesti, että oppilaat saavat selvän käsityksen niiden laadusta ja merkityksestä. Varsinkin **yleisessä historiassa on tyydyttävä vain huippukohtiin**.

Historian opetuksessa on kiinnitettävä huomiota sekä **valtiolliseen että sivistyshistoriaan**. Niin ikään on opetuksen osoitettava valtiollisen, henkisten, yhteiskunnallisten ja taloudellisten tapahtumien yhteenkuuluvaisuutta ja sen mukaan käsiteltävä aikakausia tällaisina kokonaisuuksina. [...] Aina on kuitenkin huolehdittava siitä, että historiallista ainesta ei esitetä liian yksipuolisesti yhdeltä näkökannalta, vaan että pidetään silmällä erilaisten ilmiöiden keskinäistä suhdetta ja kehityksen kokonaisuutta.”³¹

Ohjeissa korostetaan valtiollisen historian asemaa keskeisenä historian osa-alueena. Historia nähdään varsin tapahtumakeskeisenä oppiaineena, jossa on keskityttävä vain ”huippukohtiin” ja ”nousuaikoihin”. Oppiaineen luonne on tässä määritelty keskeisesti valtiolliseksi ja sivistykselliseksi historiaksi, sillä näiden katsottiin olevan historian keskeisimpiä sisältöjä.

³⁰ Oppiennätykset 1941, 33

³¹ Oppiennätykset 1941, 37 – 38 (lih. tekijän)

Metodisissa ohjeissa myös todetaan poika- ja tyttökoulujen eroista seuraavaa: ”Poikakouluissa on syytä kiinnittää enemmän huomiota valtiollisiin ja taloudellisiin näkökohtiin, tyttöoppilaitoksissa kirjallisuuden ja taiteen ilmiöihin sekä tapojen historiaan.”³² Sukupuoliroolit ja niiden vaikutus oppisisältöjen painotuksiin tuodaan siis myös esille. Myöhemmissä oppiennätyksissä ja opetussuunnitelman perusteissa vastaavaa ei esiinny.

Vuoden 1963 valtion oppikoulujen oppiennätyksissä oppiaineessa historia ja yhteiskuntaoppi sekä taloustieto otetaan kantaa historian opetuksen sisältöihin, metodeihin ja käsiteltäviin aiheisiin huomattavasti aikaisempaa tarkemmin:

”Historian opetuksen välitön päämäärä on *tiedollisen*, historiallisen *sivistyksen* antaminen. Opetuksen alaan kuuluu koko ihmiskunnan historia. On tosin perehdyttävä ensi sijassa oman kansamme vaiheisiin ja Euroopan historiaan, mutta tutustuttava myös muiden maanosien kansojen kehitykseen sekä kansainväliseen yhteistoimintaan. Historian opetuksen runkona on **valtiollis-yhteiskunnallinen historia**. Valtiollinen kehitys on käsiteltävä suurin linjoin, jolloin huomio kiinnitetään ennen kaikkea yhteiskunnallisiin ja aatteellisiin tekijöihin. Aikakausittaisissa kulttuurihistoriallisissa katsauksissa on selvitettävä aikakauden luonnetta eri puolilta, kosketeltava sen aineellista kulttuuria, etenkin elinkeino- ja talouselämää, yhteiskunnallisia laitoksia ja yhteiskuntaelämää sekä henkistä kulttuuria, lähinnä tiedettä, taidetta ja uskontoa.”³³

Lähtökohtana historian opetuksessa on nyt valtiollinen historia, ja historian pääasiallisena arvona nähdään yleissivistys, mutta mukaan on pyritty ottamaan mahdollisimman paljon myös kulttuuri- ja taloushistoriaa. Lisäksi historianopetuksen suuntaa pyritään muuttamaan tiukasti valtiollisesta historiasta sotineen ja kuninkaineen kohti laaja-alaisempaa, suuria kehityslinjoja käsittelevää historianopetusta:

”*Historian kurssin karsimista* ei ole tarkoituksenmukaista suorittaa lyhentämällä tasaisesti koko kurssia, vaan *keskittämällä* esitys historian suuriin nousukausiin. Silti opetuksessa on säilytettävä kokonaisnäkemys

³² Oppiennätykset 1941, 38

³³ Oppiennätykset 1963, 3 (lih. ja kurs. alk.p.)

ja kehityslinjat. Sotatapahtumia, vieläpä monia sotiakin voidaan jättää käsittelemättä.[...] Monien yksityiskohtien, varsinkin toisarvoisten nimien ja vuosilukujen pelkän mainitsemisen sijasta on *aikakauden ja kulttuurimuodon kokonaiskuvaa luotaessa pyrittävä saamaan esille ennen kaikkea sen maantieteellinen, taloudellinen, yhteiskunnallinen, valtiollinen, uskonnollinen ja sivistyksellinen erikoisluonne.*³⁴

Vuoden 1963 oppiennätysten tarkoitus siis oli selvästi muuttaa vallitsevaa käsitystä historianopetuksesta muuksi kuin sarjaksi nimiä ja vuosilukuja. Tämä suuntaus muuttui vallitsevaksi viimeistään lukion muuttuessa kurssimuotoiseksi 1980-luvun alussa.

Lukion kurssimuotoinen oppimäärä ja oppimääräsuunnitelma vuodelta 1981 määrittelee lukion historianopetuksen päämäärät, taidolliset ja tiedolliset tavoitteet sekä lukion historiankurssien sisällöt seuraavasti:

”Oppimäärän taidolliset tavoitteet

Oppilaalla on motivaatiota ja valmiutta erilaisin menetelmin hankkia historian ja yhteiskuntaopin eri alueilta monipuolista sekä historiallista että ajankohtaista tietoa ja käsitellä sitä niin, että hän osaa

- arvioida asiallisesti tietolähteiden ja tietojen luotettavuutta ja merkitystä
- arvioida asiallisesti ilmiöiden syntyä ja merkitystä kunkin ajan omista lähtökohdista ja vertailla niitä keskenään, myös nykyaikaan
- eritellä ilmiö- ja tapahtumakokonaisuuksien eri tekijöiden vaikutussuhteita
- käyttää ja soveltaa hankkimaansa tietoa opiskelun, työ- ja muun yhteiskuntaelämän ja vapaa-ajan eri tilanteissa.

Oppilaalla on valmius laaja-alaisesta kulttuurikäsitteestä lähtien tuotanto- ja työelämää sekä koko muuta yhteiskuntaelämää kehittävään ja uudistavaan ajatteluun ja toimintaan.³⁵

³⁴ Oppiennätykset 1963, 5

³⁵ Oppimääräsuunnitelma 1981, 2

Oppimääräsuunnitelmassa korostetaan oppilaan kykyä lähdekritiikkiin ja tiedonhankintaan, mitä aikaisemmissa vuoden 1963 oppiennätyksissä ei mainita. Historian (ja siinä sivussa myös yhteiskuntaopin) opetus nähdään yhä enemmän oppilaslähtöisenä, ja historian yleissivistävänä oppiaineena on painunut taka-alalle. Uutta aikaa tässä uudessa kurssimuotoisessa lukiossa käsitellään kurssilla 2 otsikolla ”Laajentuvan vaihdannan yhteiskunta”, joka keskittyy taloudelliseen kehitykseen maailmanhistoriassa keskiajalta nykypäivään.³⁶

Kurssimuotoisen lukion suurimmaksi muutokseksi edellisiin vuosikymmeniin verrattuna voidaan nähdä valtiollisen historian syrjäyttäminen historian keskiöstä ja tilalle nostettu motivaatio lisätä oppilaiden kykyä suhtautua kriittisesti kohtaamiinsa lähteisiin sekä kykyä löytää tietoa. Ennen 1980-lukua historia oli oppiaineena käsitetty yleensä ”irrationaalisen rihkamätiedon ehtymättömänä varastona”³⁷, jolloin keskeisenä sisältönä olivat ”vuosiluvut ja toinen toistaan ihmeellisemmät henkilöiden ja paikkojen nimet”³⁸.

Vuoden 1985 lukion opetussuunnitelman perusteet määrittelevät lukion oppiaine- ja kurssisisällöt hyvin samalla tavoin kuin vuoden 1981 oppimääräsuunnitelma. Historian ja yhteiskuntaopin oppimäärän tavoitteet kuvataan seuraavasti:

”Oppimäärän asennetavoitteet

Oppilas omaksuu YK:n ihmisoikeuksien julistukseen pohjaavan, inhimillisiä oikeuksia ja omantunnonvakaumusta kunnioittavan sekä toisinajatteleviin suvaitsevaisesti suhtautuvan elämänasenteen. [...]

Oppimäärän taidolliset tavoitteet

Oppilaalla on motivaatiota ja valmiutta erilaisin menetelmin hankkia historia ja yhteiskuntaopin eri alueilta monipuolista sekä historiallista että ajankohtaista tietoa ja käsitellä sitä niin, että hän osaa

- arvioida asiallisesti tietolähteiden ja tietojen luotettavuutta ja merkitystä

³⁶ Oppimääräsuunnitelma 1981, 3

³⁷ Lähteenmäki 1982, 155 - 156

³⁸ ibid.

- arvioida asiallisesti ilmiöiden syntyä ja merkitystä kunkin ajan omista lähtökohdista ja vertailla niitä keskenään, myös nykyaikaan
- eritellä ilmiö- ja tapahtumakokonaisuuksien eri tekijöiden vaikutussuhteita
- käyttää ja soveltaa hankkimaansa tietoa opiskelun, työ- ja muun yhteiskuntaelämän ja vapaa-ajan eri tilanteissa.

[...]

Oppimäärän tiedolliset tavoitteet

Oppilaalla on yleiskäsitys yhteiskunnallisen toiminnan eri tekijöistä ja kehityksen päävaiheista. Oppilaalla on riittävästi tietoja kyetäkseen analysoimaan inhimillistä kulttuuria ja ympäröivää todellisuutta elämäntutkimuksen muodostamiseksi. Oppilas hallitsee pääpiirteet länsimaisen (eurooppalaisen) ja suomalaisen kulttuurin kehityksestä ja näihin vaikuttaneista tekijöistä sekä tuntee keskeisiä piirteitä muista kulttuureista.³⁹

Perusperiaatteet historian opetuksen sisällöissä ja tavoitteissa ovat siis samankaltaiset kuin vuoden 1981 oppimääräsuunnitelmassa, mutta tavoitteita on hieman laajennettu.

Vuoden 1994 lukion opetussuunnitelman perusteissa historianopetuksen perusteet ja itsenäisen tiedonhankinnan tavoite säilyvät kutakuinkin ennallaan: ”Opetuksessa välitetään aineksia, joita opiskelija voi käyttää oman persoonallisuutensa ja oman elämäntutkimuksensa ja maailmankuvansa rakentamiseen, sekä luodaan edellytykset tietojen kriittiseen pohdintaan ja käsittelyyn.”⁴⁰

Suurin muutos 1980-lukuun nähden on kurssien sisältöjen muutos. Nimenomaisesti tämän tutkimuksen aikakautta käsittelevät lukion kaksi ensimmäistä pakollista kurssia. Lukion 1. historiankurssi on otsikoitu ”Ihminen, ympäristö ja kulttuuri”, ja se käsittelee taloushistorian näkökulmasta maailmanhistorian aina esihistoriasta nykypäivään. 2. kurssi ”Eurooppalainen ihminen” puolestaan tarkastelee Euroopan historiaa antiikista nykypäivään kulttuurihistorian kautta.⁴¹ Nämä pakolliset kurssikokonaisuudet säilyvät

³⁹ OPS 1985, 330 - 331

⁴⁰ OPS 1994, 98

⁴¹ OPS 1994, 98

ennallaan myös vuoden 2003 opetussuunnitelman perusteissa. Muutokset koskevatkin vain oppiaineen syventäviä kursseja. Vuoden 2003 opetussuunnitelman perusteissa kurssien sisältöjä luonnehditaan huomattavasti tarkemmin⁴² kuin vuoden 1994 opetussuunnitelman perusteissa, jossa kurssien sisältöä kuvataan vain muutamalla lauseella⁴³.

Uuden ajan yleisen historian keskeiset sisällöt määritellään kurssimuotoisessa lukiossa kurssien sisältöjen yhteydessä ja vuoden 1963 oppiennätyksissä yleisen historian yhteydessä. Vuosien 1941 tai 1916 oppiennätykset eivät määrittele uuden ajan keskeisiä sisältöjä lainkaan.

Vuoden 1963 oppiennätyksistä voidaan havaita keskeisten sisältöjen osalta valtiollisen historian merkityksen korostaminen:

III. *Uusi aika*

2. *1500-1700-luvut: Itsevaltaisen monarkian aika*

a) Hallitsijakeskeistä politiikkaa

1. Habsburgien sukuvalta
2. Espanja suurvaltana
3. 30-vuotinen sota
4. Ranskan kuningasvalta
5. Preussin ja Venäjän poliittisen merkityksen kasvu

b) Merivaltojen syntyminen

c) Taistelut siirtomaista

d) Englannin kuninkaan vallan rajoittaminen

e) Henkinen kulttuuri itsevaltiuden varjossa

1. Barokki ja rokokoo (myös musiikki)
2. Kirjallisuus ja näyttämötaide

f) Taloudellisten olojen ja taloudellisen ajattelun kehitys

1. Esikapitalismi
2. Merkantilismi
3. Fysiokraatit
4. Adam Smith

g) Yhteiskunnallinen kehitys kohti sääty-yhteiskunnan häviämistä

⁴² OPS 2003, 178

⁴³ OPS 1994, 99

h) Valistusfilosofia

i) USA:n synty

3. Vallankumouksesta taantumukseen

a) Ranskan vallankumouksen syyt ja seuraukset

b) Napoleonin toiminnan sisä- ja ulkopoliittisen seuraukset⁴⁴

Valtiollisen historian kehitys, kuten Ranskan, Espanjan, Venäjän, Englannin ja Preussin kohdalla, muodostaakin selkeän rungon historian opetukselle.

Vuoden 1981 kurssimuotoisen lukion oppimäärässä keskeisenä sisältönä on enemmän historiallisten ilmiöiden syy- ja seuraussuhteet kuin kronologinen valtiollinen historia:

2.2. Absoluuttisen hallitusjärjestelmän muotoutuminen

2.2.1. Aasian, Afrikan ja Amerikan mantereiden alkuperäisväestöt: esimerkkejä näiden kulttuurista ennen eurooppalaisten tuloa

2.2.2. Löytöretkien edellytykset ja seuraukset: tekniikan kehitys, uudet tuotteet, markkinoiden laajentuminen, uudet taloudelliset painopistealueet, rahatalouden yleistymisen ja kauppakapitalismi, yrittäjyys, merkantilismi

2.2.3. Vallan keskittyminen hallitsijalle, esimerkkeinä Ranska ja Venäjä.

2.2.4. Eri yhteiskuntaryhmien valtasuhteiden kehitys sekä elintaso ja elämänlaatu.

2.2.5. Mekanistisen maailmankuvan muotoutuminen: mekanististen periaatteiden tulo luonnontieteisiin, empiirisen tarkastelutavan läpimurto, tieteellisen tutkimuksen uudet tavoitteet, uusien tieteellisten instituutioiden perustaminen.

2.3. Porvarillisen yhteiskunnan vahvistuminen

2.3.1. Englannin, Pohjois-Amerikan ja Ranskan vallankumousten luonne.

2.3.2. Kumousten yhteiskunnallinen, taloudellinen ja aatteellinen perusta.

⁴⁴ Oppiennätykset 1963, 18 - 19 (kurs. alk.p.)

2.3.3. Luonnontieteellisen ja humanistisen tutkimuksen kehitys.

2.3.4. Teollistumisen alkuvaiheet, teollistuvien ja agraaristen maiden erilaisuus.⁴⁵

Vuoden 1985 opetussuunnitelman perusteet kuvaavat kurssin sisältöjä täsmälleen samoin sanoin. Huomattava muutos vuoden 1963 oppiennätyksiin on valtiollisen historian roolin katoaminen lähes täysin historianopetuksen keskeisistä sisällöistä. Keskeiseen rooliin uuden ajan historian osalta nousevatkin talous ja tiede.

Vuoden 1994 opetussuunnitelman perusteet ei määrittele historian kurssien sisältöjä yhtä tarkasti:

Kurssien sisällöt

Ihminen, ympäristö ja kulttuuri

- Kurssi tarkastelee väestö- ja yhteiskuntahistoriaa pitkittäisleikkauksena keskittyen kuitenkin esimerkkeinä toimiviin elinpiireihin. Kurssin avulla valotetaan historiallisen muutoksen ja prosessin luonnetta. Sisältöjen pääpaino on yleisen historian alueella, jota täydennetään soveltuvissa kohdissa Suomen historian ilmiöillä. Kurssin keskeisiä tarkastelukulmia ovat luonto ja talous, yhteisön eloonjääminen ja muuttuminen, taloudelliset murroskaudet, muuttoliikkeet sekä sukupuolten tehtäväjako.

Eurooppalainen ihminen

- Kurssi tarkastelee Euroopan kulttuurihistoriaa ja suomalaisen kulttuurin kehitystä sen osana. Eri aikakausien ihmisten maailmaa lähestytään oman ajan lähteistön kautta. Teemoja rakennetaan myös historian merkkihenkilöiden ja ns. tavallisten ihmisten avulla. Samalla tutustutaan myös eri tieteenalojen keskeisiin saavutuksiin. Kurssin keskeisiä tarkastelukulmia ovat ihmiskäsitys ja tapakulttuuri,

⁴⁵ Oppimääräsuunnitelma 1981, 14

luonnontieteellinen maailmankuva, tiedonkäsitys sekä taiteet.⁴⁶

Historian painopiste on siirtynyt talouteen ja kulttuuriin, eikä valtiollista historiaa mainita kurssien sisällöissä enää lainkaan. Vuoden 2003 opetussuunnitelman perusteet tarkentaa hieman kurssien keskeisiä sisältöjä entisestään. Uuteen aikaan liittyen Ihminen, ympäristö ja kulttuuri -kurssilla on kuitenkin vain yksi kokonaisuus, löytöretket⁴⁷. Eurooppalainen ihminen -kurssissa sen sijaan on paljon juuri uutta aikaa koskevaa sisältöä:

Uuden ajan murros

- renessanssi ja tiedon vallankumous
- uskonpuhdistus
- barokki itsevaltiuden ja vastauskonpuhdistuksen ilmentäjänä
- luonnontieteellisen maailmankuvan synty

Valistuksen aikakausi

- valistusfilosofia ja sen vaikutukset yhteiskuntaan ja taiteeseen
- Yhdysvaltain itsenäistymisen ja Ranskan suuren vallankumouksen aatteellinen perintö⁴⁸

Sisällöistä valtiollisen historian osalta uutta aikaa kuvaavat ainoastaan Yhdysvaltain itsenäistyminen, Ranskan vallankumous ja itsevaltius. Nämäkin käsitellään enemmän suhteessa kulttuuriin ja niiden vaikutukseen historian muihin osa-alueisiin kuin valtiohistoriallisina itseisarvoina.

Oppikirjoja ohjaavat oppiennätykset ja opetussuunnitelmien perusteet ovat muuttuneet merkittävästi tarkasteltavana ajanjaksona. Niissä heijastuvat muutokset historian tutkimuksen painopisteissä, vaikkakin viiveellä. Valtiohistorian sijaan historian keskeiseksi sisällöksi on nyttemmin nostettu talous- ja kulttuurihistoria, joiden rooli onkin keskeinen, kun taas aikaisemmissa oppiennätyksissä ne olivat selkeästi

⁴⁶ OPS 1994, 98 - 99

⁴⁷ OPS 2003, 177

⁴⁸ OPS 2003, 178

valtiohistorialle alisteisia kokonaisuuksia. Valtiohistorian rooli on siis kaventunut oppiennätyksissä ja opetussuunnitelmien perusteissa merkittävästi.

2.3. Tutkimuksessa käytetyt oppikirjat

K.O. Lindeqvistin *Uuden ajan historian oppikirja* esiintyy tutkimuksessa kahtena eri painoksena, vuoden 1936 ja vuoden 1959 painoksina; oppikirjan alkuperäinen ensipainos on vuodelta 1913. Kirjan kirjoittaja Karl Olof Lindeqvist toimi Helsingin yliopiston Suomen, Venäjän ja Pohjoismaiden historian dosenttina 1886 – 1888. Hän toimi urallaan myös opettajana kouluissa, mm. Hämeenlinnan lyseossa ensin historian, suomen ja maantiedon lehtorina (1888 - 1909), myöhemmin myös rehtorina (1890 - 1903) sekä Helsingin suomalaisen tyttökoulun historian ja suomen lehtorina (1909 - 1927). Lindeqvist julkaisi *Uuden ajan historian oppikirjan* lisäksi myös *Keskiajan historian oppikirjan*, kaksiosaisen teoksen *Yleinen historia I-II*, sekä teoksen *Suomen historia*. Lindeqvist kuoli vuonna 1927.⁴⁹ Lindeqvistin oppikirja oli selkeästi merkittävä teos aikanaan, koska *Uuden ajan historian oppikirjasta* otettiin uusia painoksia aina 1950-luvun loppuun saakka, jopa 30 vuotta kirjoittajan kuoleman jälkeen.

Vuoden 1936 painoksessa Lindeqvistin teoksesta varsinainen uuden ajan historiaa (siis 1500 - 1700-lukua) käsittelevä osuus on kirjoitettu vuonna 1913. Vuoden 1936 painokseen on lisätty vain maailmansodan ja sen jälkeisen ajan historiaa.⁵⁰ Vuoden 1959 painoksessa on tehty jo mittavampia muutoksia (muutokset vuodelta 1944, tekijänä Yrjö Ora) itse uuden ajan historiankin tekstiin. Kirjan alkulauseessa todetaan seuraavasti:

”Muutokset supistuvat siihen, että opetusainesta on toisaalta poistettu, joskus rohkeastikin, toisaalta jonkin verran lisäilty [...].

Poistoja tehtäessä on noudatettu seuraavia periaatteita:

- 1) On poistettu lukuisia pikkutietoja, jotka sinänsä ovat näyttäneet vähäarvoisilta tai tarpeettomilta.
- 2) On vahvasti karsittu kohtia, jotka lähinnä kuuluvat kirkkohistoriaan (esim. uskonpuhdistuksen ja vastauskonpuhdistuksen kohdalla).

⁴⁹ Helsingin yliopiston opettaja- ja virkamiesmatrikkeli 1640 - 1917, Lindeqvist Karl Olof

⁵⁰ Lindeqvist 1936, 3

3) On karsittu runsaasti myös Ruotsin historiaa, koska samat asiat tulevat laajemmin esille Suomen historiassa [...].

Eräin paikoin ei karsintaa kuitenkaan ole viety niin pitkälle, kuin moni ehkä olettaisi. Esim. Ludvig XIV:n ja Napoleonin sotia ei ole poistettu eikä myöskään supistettu vain lyhyiksi, tuskin muuta kuin niiden ajan ynnä syyt ja seuraukset sisältäviksi maininnoiksi, koska edellisellä tavalla menetellen asianomaisen ajan tai henkilön kuva jäisi arveluttavan vajavaiseksi, ja koska jälkimmäisellä tavalla menetellen esitys muuttuisi perin abstraktiseksi. Mutta tällaisia kohtiahan ei ole pakko, eikä mielestäni pitäisikään, vaatia muistitietona. [...] Ei myöskään ole pidetty tarpeellisena eikä aina edes suotavanakaan erinäisten luettelomaisesti esitettyjen sivistyshistoriaan kuuluvien nimien karsintaa.”⁵¹

Tehdyt muutokset eivät ole muuttaneet oppikirjan yleistä luonnetta edelliseen painokseen verrattuna, ja suurin osa itse tekstistä on säilytetty samana. Lindeqvist on merkitty kirjan kanteen tekijäksi myös myöhemmässä painoksessa. Huomionarvoista on, että jo vuonna 1913 laadittu teksti on lähes sellaisenaan kelvannut vielä 1950-luvun lukion historianopetukseen, joten historianopetuksen painopiste ei ole tänä aikana Suomessa juuri muuttunut.

Muiden oppikirjojen tekijöistä en ole laatinut Lindeqvistin kaltaista elämäkertaa, koska muilla oppikirjojen tekijöillä ei ole ollut vastaavaa auktoriteetin asemaa kuin Lindeqvistillä. Lindeqvistin oppikirjaa käytettiin vuodesta 1913 aina 1950-luvun loppuun, varmasti myös 1960-luvun alkuun, saakka historian oppikirjana. Muita oppikirjoja ei ole käytetty läheskään yhtä kauan, ja niiden tekijät ovat vaihtuneet useasti, sekä niitä on ollut tekemässä useampi henkilö. Lindeqvistin oppikirjaa ohjaamassa ei ollut järjestelmällisiä oppiennätyksiä, tai opetussuunnitelman perusteita, joten hänen omat näkemyksensä historian luonteesta ovat vahvemmin esillä hänen oppikirjassaan. Muiden oppikirjojen kohdalla näin ei ole, sillä ne on laadittu noudattamaan oppiennätysten ja opetussuunnitelmien perusteiden määrittämiä oppimistavoitteita, jolloin kirjoittajien rooli on pienempi suhteessa Lindeqvistin rooliin oppikirjansa

⁵¹ Lindeqvist, 1959, 4 - 5

kirjoittajana. Näistä syistä en ole laatinut enempää elämäkertoja oppikirjojen kirjoittajista. Oppikirjojen kirjoittajat toki muokkaavat oppikirjansa tekstiä kuvastamaan omaa näkemystään esitettävästä asiasta, mutta heitä sitoo enemmän valtakunnallinen ohjeistus, kuin oma näkemys historiasta.

Historian oppikirja lukioluokkia varten II, uusi ja uusin aika vuodelta 1967 käsittelee samaa ajanjaksoa kuin *Uuden ajan historian oppikirjakin*, 1500-luvulta nykypäivään. Siinä on kuitenkin vähemmän sivuja kuin Lindeqvistin oppikirjassa. Kirjan rakenne poikkeaa jossain määrin Lindeqvistin oppikirjasta siinä, että se käsittelee historiaa enemmän kokonaisuuksina kuin luettelona erilaisista tapahtumista. Kirja noudattaa silti varsin tiukkaa kronologista järjestystä historian kerronnassaan.

Maailma ennen ja nyt I osa esihistoriasta Wienin kongressiin vuodelta 1977 on sivumäärältään selkeästi kookkaampi kirja, koska sen käsittelemä ajanjakso on paljon edellisiä oppikirjoja laajempi. Sen rakenne muistuttaa pitkälti aikaisempia oppikirjoja; yleinen historia, siis valtiohistoria, kerrotaan yhtenäisenä kronologisena kokonaisuutena, ja historian muut osa-alueet on sijoitettu kirjan loppuun, näistä mainittakoon esimerkiksi taide, tiede ja talous.

Historian linjoja -kirja vuodelta 1986 on hyväksytty oppikirjaksi jo vuonna 1984, joten se on vuoden 1981 oppimääräsuunnitelman eikä vuoden 1985 opetussuunnitelman perusteiden mukainen. Se on tämän tutkimuksen ensimmäinen kurssimuotoisen lukion oppikirja ja se sisältää kahden lukion kurssin sisällöt, joista tosin vain 2. kurssi käsittelee tämän tutkimuksen kannalta relevanttia uutta aikaa.

Muuttuva maailma -kirja vuodelta 1991 sisältää myös lukion historian kurssit 1 ja 2. Se on hieman *Historian linjoja* -kirjaa laajempi sivumäärällisesti, mutta sisällöllisesti sen rakenne on hyvin samanlainen kuin *Historian linjoissa*.

Muutosten maailma -kirja vuodelta 1994 sisältää lukion historian kurssit 1 ja 2, vuoden 1994 opetussuunnitelman perusteiden mukaisesti, eli Ihminen, ympäristö ja kulttuuri ja Eurooppalainen ihminen -kurssit. Lisäksi kirjassa on johdantokurssi *Historian*

murroskohdat (n. 4000 eKr. - 1871), jossa käydään läpi keskeisimpiä historian tapahtumia, kuten esimerkiksi uuden ajan poliittisia tapahtumia. Näitä ei varsinaisten lukiokurssien kohdalla käsitellä ollenkaan, sillä itse lukiokurssien osuudet ovat kirjassa keskittyneet enimmäkseen kulttuuriin ja talouteen.

Muutosten maailma ja sitä edeltävä *Muuttuva maailma* eivät ole ainoastaan nimiltään samanlaiset; molemmat kirjat on julkaissut Kustannuskiila OY, ja niillä on samoja kirjoittajia. Lisäksi monet *Muutosten maailman* kartoista ja kuvista ovat samoja kuin edellisessä *Muuttuva maailma* -kirjassa. *Muutosten maailma* vaikuttaakin olevan uuden opetussuunnitelman perusteiden pohjalta päivitetty versio *Muuttuva maailma* -kirjasta. Kirjojen kurssien sisällöt ja niiden rakenne ovat kuitenkin tarpeeksi erilaiset, jotta niiden molempien ottaminen mukaan tähän tutkimukseen on perusteltua.

Ajasta aikaan -sarjan kirjat Ihminen, ympäristö ja kulttuuri ja Eurooppalainen ihminen, vuodelta 1998, ovat myös vuoden 1994 lukion opetussuunnitelman perusteiden mukaiset. Kirjassa on edellisiä kirjoja enemmän muusta tekstistä erillään olevia tietolaatikoita. Näissä tietolaatikoissa käsitellään monenlaisia eri historian osa-alueita; esimerkiksi Napoleonin henkilöhistoria ja teot on siirretty varsinaisesta tekstistä vajaan sivun kokoiseen tietolaatikkoon.

Forum -sarjan kirjat vuodelta 2007 edustavat vuoden 2003 opetussuunnitelman perusteita. Tekstin osuus kirjan sivumäärästä on vähentynyt kuvien viedessä paljon tilaa kirjan sivuilla. Rakenteellisesti suurta eroa *Forumilla* ja edellisen opetussuunnitelmien perusteiden oppikirjoilla ei ole.

Linkki -sarja vuodelta 2010 edustaa tutkimuksen uusinta oppikirjamateriaalia. Keskeisessä roolissa kirjan sivuilla ovat tietolaatikat ja kuvat, ja varsinaisesti itse tekstille annetaan selkeästi vähemmän merkitystä.

Yleisesti ottaen oppikirjoista on myös huomattava, että kirjan tekijöiden määrä on vuosien saatossa kasvanut; *Uuden ajan historian oppikirjan* teksti on pääasiassa yhden

miehen kirjoitus, kun taas uudemmissa oppikirjoissa tekijöiden määrä on aina vähintään kaksi, usein enemmänkin.

Seuraavissa luvuissa käsittelen oppikirjojen esitystä uuden ajan olennaisista sisällöistä: sodista, löytöretkistä, valtion rakentaminen sekä tiede ja valistus. Lisäksi näiden jälkeen tarkastelen oppikirjojen uutta aikaa edustavaa kuvitusta.

3. UUDEN AJAN SODAT

3.1. Uuden ajan sodat ja sodankäynti

Uudella ajalla eurooppalaisen sodankäynnin luonne muuttui merkittävästi siitä, millainen se keskiajalla oli ollut. Ruutiaseet ja tykit kehittyivät 1500- ja 1600-lukujen aikana niin tehokkaiksi, että ne syrjäyttivät keskiajalla taistelukenttiä hallinneen ratsuväen ja lähitaisteluun erikoistuneet miekkamiehet lähes kokonaan. Sodankäynti siirtyi lisäksi yhä enenevässä määrin merelle löytöretkien johdosta, kun Euroopan valtiot kilpailivat ympäri maailmaa siirtomaista ja rikkauksista.

Myös armeijoiden koko kasvoi uudella ajalla keskiaikaan verrattuna valtavasti kansallisvaltioiden, verotuksen ja aseteknologian kehittyessä. Keskiajalla eurooppalaisten hallitsijoiden armeijat olivat paikallisten vasallien joukkoja, jotka koottiin sotaa varten ja tämän jälkeen hajotettiin. Uudella ajalla vakituiset ammattiarmeijat tulivat pysyväksi osaksi eurooppalaista sodankäyntiä, vaikkakin vain Euroopan rikkaimmilla ja mahtavimmilla valtioilla (esimerkiksi Ranska, Englanti, Espanja) oli sellaisiin varaa.⁵² Uuden ajan armeijat koostuivat pääasiassa ulkomaisista palkkasotilaista aina 1700-luvulle saakka; ainoastaan Ruotsi ja Preussi rekrytoivat laajasti pääasiallisesti kansallisia armeijoita.⁵³ Armeijat muuttuivat 1500- ja 1600-lukujen aikana hallitsijoiden käytössä olleista aatelisten sotaväestä suoraan hallitsijan alaisuudessa toimiviksi valtiollisiksi asevoimiksi.⁵⁴

Aseteknologian muutokset, erityisesti ruudin käyttö aseissa ja tykeissä, murensivat aateliston vanhaa arvovaltaa, joka perustui juuri ratsuväkeen ja puolustusteknisinä ratkaisuinä toimineisiin linnoihin. Musketit pysäyttivät helposti keskiaikaisen ratsuväkihyökkäyksen ja tykit pystyivät tuhoamaan linnat muutamissa tunneissa, kun tätä vastoin keskiajalla linnojen piiritykseen saatettiin joutua käyttämään jopa vuosia. Ruudin asema sodankäynnissä osaltaan myös vaikutti itsevaltiuden syntyyn 1500- ja

⁵² Parker 1979, 69 - 71

⁵³ Ruff 2001, 53

⁵⁴ Ruff 2001, 45 - 52

1600-luvuilla, kun aatelisto ei enää kyennyt tehokkaasti vastustamaan hallitsijan aseellisesti toteuttamia pyrkimyksiä.⁵⁵

Sodankäynti oli erittäin kallista uudella ajalla, ja valtakuntien budjeteista suurin osa olikin varattu juuri sotalaitoksen käyttöön.⁵⁶ Näin ollen valtiot joutuivat uudella ajalla myös lainaamaan huomattavia rahasummia pankkiireilta rahoittaakseen jatkuvia sotiaan. Tämänkaltaisesta tilanteesta kuuluisimpana esimerkkinä mainittakoon Habsburg-suvun hallitsema Espanja, joka taisteli lähes jatkuvasti sekä Ranskaa, Turkkia, Englantia, Hollantia, Italian ruhtinaskuntia että Saksan protestanttisia valtakuntia vastaan 1500-luvun puolivälistä 1600-luvun puoliväliin saakka.⁵⁷ Velkojen kasautuminen pakotti valtiot myös lopettamaan sodankäynnin väliaikaisesti. Esimerkiksi Ranskan ja Espanjan välinen sota päättyi molempien valtioiden vararikkoon vuonna 1559.⁵⁸

Armeijoiden ja sodankäynnin suhde siviilien elämään oli sangen raaka. Siviiliväestön asema sodassa ei ollut millään lailla suojattu ja näihin kohdistuva väkivalta nähtiin luontaisena osana sodankäyntiä – olihan luontaista juurikin hävittää vihollisen sodankäynnin perustoja (kuten talonpoikien viljelemiä pelloja).⁵⁹ Armeijoiden huoltoa ei käytännössä ollut lainkaan, joten sotaväki otti tarvitsemansa ruoan ja muut tarvikkeet siviileiltä yleensä ryöstelemällä. Elannon ansaitseminen talonpoikia ryöstelemällä kompensoi tilannetta myös usein silloin, kun sotilaat eivät myöskään yleensä saaneet heille luvattuja palkkoja valtiolta. Sillä, olivatko talonpojat oman hallitsijan vai vihollisen alamaisia, ei ollut juurikaan väliä.⁶⁰

Uudella ajalla Euroopassa käytiin useita ja pitkiäkin sotia tai konflikteja. Aina 30-vuotisen sodan loppuun saakka vuonna 1648 Euroopassa käytiin kiivaita uskonsotia katolisten ja protestanttien välillä. Idässä puolestaan turkkilaiset valloittivat Balkanin ja Unkarin ja uhkasivat Itävaltaa ja Puolaa, sekä Välimeren rannikkovaltioita. Pääosa uuden ajan sodista juontui kuitenkin pääasiallisesti hallitsijasukujen dynastisista

⁵⁵ Keegan 2005, 350 - 358

⁵⁶ Ruff 2001, 53

⁵⁷ Parker 1979, 71 - 72

⁵⁸ Gunn 1999, 113

⁵⁹ Ruff 2001, 56

⁶⁰ Ruff 2001, 44, 54 - 55

perimyskiistoista. Merkittävien dynastioiden – kuten Espanjaa ja Itävaltaa hallinneiden Habsburgien ja Ranskan Bourbonien – väliset kiistat maa-alueista ja perimysoikeuksista sytyttivät monia sotia Euroopassa. Varsinkin itsevaltiuden kaudella 1600-luvun puolivälistä 1700-luvun loppuun hallitsijoiden henkilökohtaiset näkemykset ja suhteet hallitsivat ulkopoliittikkaa ja sodankäyntiä.⁶¹

Joitakin merkittäviä uuden ajan sotia olivat muun muassa 30-vuotinen sota (1618 - 1648)⁶², suuri Pohjan sota (1700 - 1721) Ruotsin, Puola-Liettuan ja Venäjän välillä, Espanjan perimyssota (1701 - 1714) Euroopan suurvaltojen Ranskan, Espanjan, Englannin ja Itävallan välillä, seitsenvuotinen sota (1756 – 1763) Preussin, Itävallan, Venäjän, Ranskan ja Iso-Britannian välillä sekä Ranskan vallankumoussodat ja Napoleonin sodat (1792 - 1815). Pienempiä konflikteja, esimerkiksi Alankomaiden vapaussota Espanjaan vastaan (1568 - 1648) ja Itävallan perimyssota Preussin ja Itävallan välillä (1740 - 1748)⁶³, käytiin saman ajanjakson aikana myös erittäin paljon. 1600-luvun aikana Euroopassa oli käytännössä jatkuvasti jokin sota käynnissä.⁶⁴

Tässä tutkimuksessa tarkastelen näistä esimerkeistä oppikirjojen näkemystä vain 30-vuotisesta sodasta, koska se mainitaan lähes kaikissa tutkimuksen oppikirjoissa edes nimeltä. Ennen sitä tarkastelen kuitenkin kaikissa tutkimissani oppikirjoissa esitettyjen uuden ajan sotien painotuksia.

3.2. Uuden ajan sodat oppikirjoissa

Uuden ajan sodat kuvataan tässä tutkimuksessa tarkastelluissa oppikirjoissa vaihtelevin tavoin ja painotuksin. Oppikirjojen uuden ajan sodankäyntiin kohdistamia painotuksia sivumääriin suhteutettuna tarkastelen tilaston avulla. Alla olevaan taulukkoon 1 olen koonnut oppikirjojen uuden ajan sodille käytetyn sivumäärän ja tämän prosentuaalisen osuuden oppikirjan uuden ajan käsittelystä.

⁶¹ Black 1999b, 209

⁶² kts. tarkemmin luku 3.3.

⁶³ Sota laajeni Iso-Britannian ja Ranskan väliseksi siirtomaasodaksi Pohjois-Amerikassa ja Intiassa.

⁶⁴ Parker 1979, 18

Taulukko 1. Sotien osuus oppikirjojen uuden ajan käsittelystä.

Oppikirjan nimi	Sotien osuus uudesta ajasta oppikirjassa	Uuden ajan sivumäärä oppikirjan	Koko oppikirjan sivumäärä
<i>Uuden ajan historian oppikirja 1936</i>	24,3 %	218	322
<i>Uuden ajan historian oppikirja 1959</i>	28,6 %	168	265
<i>Historian oppikirja lukioluokkia varten II</i>	15,3 %	85	187
<i>Maailma ennen ja nyt I osa</i>	16,3 %	104	290
<i>Historian linjoja</i>	3,4 %	98	279
<i>Muuttuva maailma</i>	3,6 %	90	287
<i>Muutosten maailma</i>	4,3 %	83	331
<i>Ajasta aikaan 1</i>	6,0 %	15	136
<i>Ajasta aikaan 2</i>	4,2 %	43	157
<i>Forum 1</i>	1,6 %	19	167
<i>Forum 2</i>	1,1 %	55	179
<i>Linkki 1</i>	3,9 %	23	171
<i>Linkki 2</i>	1,0 %	59	177

Lähde: tutkimuksessa käytetyt oppikirjat

Taulukkoon 1 tekemästäni tilastosta voidaan havaita selkeä suuntaus sotahistorian osuuden vähentymisessä oppikirjoissa sitä mukaa, mitä nykyaikaisempia oppikirjoja tarkastellaan. Varsinkin 1980-luvun oppikirjoista alkaen uuden ajan sotien osuus esittelystä uuden ajan historiasta on korkeintaan 5 prosenttia, kun sotien osuus vastaavalta ajanjaksolta oli vielä 1970-luvulla vähintään 15 prosenttia. Uuden ajan sotien suhteellinen osuus oppikirjojen sivumäärästä on siis ollut selvästi laskussa.

Oppikirjasarjojen väliset erotkin sotien sivumäärässä 1980-luvun jälkeen ovat sangen pieniä.

Taulukko 2 kuvaa oppikirjoissa mainittuja uuden ajan sotia.

Taulukko2.Oppikirjoissa mainitut sodat.

	<i>Uuden ajan hist. oppikirja 1936</i>	<i>Uuden ajan hist. oppikirja 1959</i>	<i>Hist. oppikirja lukioluokkia varten</i>	<i>Maailma ennen ja nyt</i>	<i>Historian linjoja</i>	<i>Muuttuva maailma</i>	<i>Muutosten maailma</i>	<i>Ajasta aikaa 1 & 2</i>	<i>Forum 1 & 2</i>	<i>Linkki 1 & 2</i>
30-v. sota	X	X	X	X	X	X	X	X		X
Napoleonin sodat	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Ranskan vallankumoussodat	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
USA:n vapaussota	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Suuri Pohjan sota	X	X	X	X	X					X
Seitsenvuotinen sota	X	X	X	X	X	X	X			X
Espanjan perimyssota	X	X	X	X	X		X	X		X
Itävallan perimyssota	X	X	X	X			X			
Alankomaiden vapaussota	X	X	X	X						
Englannin sisällissota	X	X	X	X	X	X	X	X		

Lähde: tutkimuksessa käytetyt oppikirjat

Yllä olevan taulukko 2:n koostamisessa olen ottanut huomioon kaikki maininnat uuden ajan sodista oppikirjoissa. Maininnat ovat joko ainoastaan nimellisiä, tai sotiin tarkemmin perehtyviä tekstijaksoja. Tämä ei pidä sisällään välillisiä mainintoja, esimerkiksi 30-vuotisen sodan kuvaaminen ”joukkona 1500- 1600-lukujen uskonsotia”.

Kuten aiemmin on todettu, uuden ajan sotien käsittelyn esimerkkitapaukseksi olen valinnut 30-vuotisen sodan (1618 - 1648), koska se on jollain tavalla mainittu kaikissa oppikirjoissa ja koska se on uuden ajan sodista suurin ja kenties tunnetuin. Lisäksi tutkimukseeni valituista oppikirjoista jokainen sivuaa edes jollain tavalla tätä sotaa, toisin kuin monia muita uuden ajan sotia. 30-vuotinen sota heijastaa näin ollen oppikirjojen näkökulmaa historialliseen toimijuuteen; toisin sanoen, kuka tai mikä on sodan toimija.

3.3. 30-vuotinen sota esimerkkitapauksena

30-vuotinen sota (1618 - 1648) käytiin Euroopan 1600-luvun suurvaltojen kesken, pääasiassa nykyisen Saksan alueelle, mutta konfliktin laajentuessa itse sota-aluekin levisi myös muualle Eurooppaan. 30-vuotinen sota oli uuden ajan pisin sota, mutta se ei kuitenkaan ollut yhtenäinen tai yhtäjaksoinen konflikti, vaan pikemminkin sarja toisiinsa liittyneitä konflikteja.⁶⁵

Sota alkoi Böömin (nykyisen Tšekin tasavallan läntinen osa) protestanttien kapinasta katolilaista Pyhän Saksalais-roomalaisen keisarikunnan (pääosin nykyiset Saksa ja Itävalta) Habsburgien dynastiaan kuulunutta keisaria vastaan. Böömiläiset halusivat irtautua katolisen Habsburg-keisarin vallasta ja valitsivat kuninkaakseen protestanttisen saksalaishallitsijan vuonna 1619. Keisari näki tämän suorana haasteena arvovallalleen ja aloitti sen seurauksena sodan kapinoivia böömiläisiä vastaan. Vuonna 1620 Böömi vallattiin, ja Valkoisen vuoren taistelussa Prahan ulkopuolella keisarin joukot voittivat böömiläiset. Samaan aikaan espanjalaiset joukot (kuuluihan Espanjan hallitsija niin ikään myös Habsburgien dynastiaan) valloittivat Reininmaalla sijainneet Böömin kapinallisten kuninkaakseen valitseman vaaliruhtinas Fredrik V:n maat.⁶⁶

⁶⁵ Black 1999b, 209

⁶⁶ Black 1999b, 210

Keisarilliset joukot voittivat muut sotaan liittyneet protestanttiset maat, muun muassa Tanskan 1620-luvun aikana. Habsburg-keisari Ferdinand II ei kuitenkaan onnistunut täysin lyömään Saksan protestantteja. Vuonna 1628 myös Ranska liittyi sotaan Espanjaa vastaan Italiassa sijaitsevan Mantuan ruhtinaskunnan perintökiistan puitteissa. Ranska toimi lisäksi sovittelijana Ruotsin ja Puola-Liettuan välisessä rauhassa, jotta Ruotsi voisi liittyä sotaan Habsburgeja vastaan. Vuonna 1630 Ruotsin kuningas Kustaa II Aadolf hyökkäsikin armeijoineen keisaria vastaan Saksassa tarkoituksenaan vähentää keisarin kasvavaa valtaa Itämeren rannikolla; Kustaa II Aadolf kuitenkin kaatui Lützenin taistelussa 1632. Varsinaiseen Saksassa käytävään sotaan Ranska itsessään liittyi 1635. Ranskalais-ruotsalaiset joukot aiheuttivat keisarin joukoille lopulta suuria tappioita, ja sodan päättyessä 1648 ruotsalaisjoukot piirittivätkin Prahaa, sodan alkupistettä.⁶⁷

Sodan vuonna 1648 päättäneen Westfalenin rauhansopimuksen mukaan Itävallan Habsburgit saivat pitää Böömin hallussaan. Ruotsalaiset puolestaan saivat haltuunsa Saksan Itämeren rannikolta Pommerin sekä Pohjanmeren rannikolta Bremenin ja Verdenin. Nämä aluelaajennukset vahvistivatkin Ruotsin asemaa Itämeren johtavana valtiona. Brandenburg-Preussi sai myös lisäalueita ja ohitti näin ollen Saksin johtavana pohjoissaksalaisena protestanttivaltiona. Ranskalle annettiin Alsacen alueita Reinin läntiseltä rannalta, joka nykyään on Ranskan Saksan puoleista itärajaa. Rauhansopimuksen seurauksena kalvinismi tunnustettiin Pyhässä Saksalais-roomalaisessa keisarikunnassa viralliseksi uskonnoksi luterilaisuuden ja katolilaisuuden rinnalla, ja keisarikunnan ruhtinaat saivat käytännössä vapaat kädet hallita alueitaan ja ulkopoliittikkaansa ilman keisarin ylivaltaa. Sota aiheutti Saksassa valtavia tuhoja, mutta Westfalenin rauhan aikaan saama uskonnollinen ja poliittinen kompromissi keisarin ja ruhtinaiden sekä katolilaisten ja protestanttien välillä auttoi vähentämään konflikteja Saksassa lähes seuraavan sadan vuoden ajaksi.⁶⁸

Uuden ajan historian oppikirjan molemmat painokset käsittelevät 30-vuotista sotaa kutakuinkin samoin sanoin ja samasta näkökulmasta. Vuoden 1936 painos käyttää sodan käsittelyyn kahdeksan (8) sivua, vuoden 1959 painos kuusi (6) sivua. Sivumäärän

⁶⁷ Black 1999b, 210 - 215

⁶⁸ Black 1999b, 215 - 217

vähentäminen uudessa painoksessa johtuu pikemminkin tekstikoon pienentämisestä osissa tekstiä kuin varsinaisen asiasisällön karsimisesta, sillä molempien painosten teksti on lähes täysin sama.

Uuden ajan historian oppikirjat näkevät toimijuuden sodassa keskittyvän selkeästi suurmiehille, hallitsijoille ja armeijoiden komentajille:

”Ruotsin kuningas *Kustaa II Aadolf* oli enää ainoa ruhtinas, joka saattoi tulla Saksan protestanteille avuksi. Hän oli voitokkaasti taistellut Venäjää ja Puolaa vastaan, ja kun hän nyt Richelieun välityksellä oli saanut aikaan rauhan Puolan kanssa, lähti hän Saksaan.”⁶⁹

”Wallenstein taas vei joukkonsa pohjoiseen päin, aikoen eristää ruotsalaiset Itämeren yhteydestä. Sitä estääkseen Kustaa Aadolf lähti seuraamaan häntä ja saavutti hänet *Lützenin* luona, jossa syntyi taistelu 6 p. marraskuuta 1632. Ruotsin kuningas kaatui taistelun kestäessä, mutta silloin *Weimarin herttua Bernhard* ryhtyi johtamaan, ja Wallenstein kärsi tappion.”⁷⁰

Myös uudempi painos säilyttää saman näkökulman:

”Eräs Ranskan sotajoukko taisteli espanjalaisia vastaan Belgiassa *Condén* johdolla, toinen oli Reinin seudulla *Turenne* johdossa. [...] Sodan aikana oli kehittynyt monta taitavaa ruotsalaista sotapäällikköä, jotka saivat useita voittoja: *Juhana Banér* oli ensin Ruotsin armeijan ylipäällikkönä, siten *Lennart Torstensson* ja hänen jälkeensä *Kaarle Kustaa Wrangel*.”⁷¹

Suurimpana muutoksena edelliseen painokseen verrattuna vuoden 1959 versiossa osa sotatapahtumia koskevasta tekstistä on painettu pienemmällä tekstikoolla ja on näin ollen erotettu muusta tekstistä siten kuin aikaisemmin kyseenomaisen oppikirjan esittelyn yhteydessä olen todennut.

⁶⁹ Lindeqvist 1936, 83 (kurs. alk.p.)

⁷⁰ Lindeqvist 1936, 85 (kurs. alk.p.)

⁷¹ Lindeqvist 1959, 62 (kurs. alk.p.)

Historian oppikirja lukioluokkia varten II Uusi ja uusin aika supistaa 30-vuotisen sodan käsittelyä edellisiin oppikirjoihin verrattuna: tässä oppikirjassa sitä käsitellään kolmen sivun verran. Lisäksi kirjassa on puolen sivun mustavalkokuva itse Westfalenin rauhansopimuksesta. Toimijuuden kannalta sotiminen on kirjassa siirtynyt enemmän valtioiden kuin hallitsijoiden kontollee, kuten: ”Silloin Ranska toi joukkonsa sotänäyttämölle ja tilanne parani. Sodalla oli sen jälkeen pelkästään poliittinen luonne, sillä Ranskan tavoitteena oli ainoastaan Habsburgien lyöminen.”⁷²

Toisaalta sodan suurmiehiä ei ole täysin unohdettukaan: ”[...] ja *Tilly* löi tsekit Valkealla vuorella lähellä Prahaa (1620). [...] Kun lähinnä Tanska oli vaaravyöhykkeessä, sen kuningas *Kristian IV* päätti ryhtyä sotaan keisaria vastaan, ja Ranska ja Englanti lupasivat hänelle apua.”⁷³ 30-vuotinen sota on siis kirjassa edelleen osittain nähty suurmiesten kautta, mutta myös valtioiden rooli toimijoina on mukana.

Maailma ennen ja nyt I osa esihistoriasta Wienin kongressiin käsittelee 30-vuotista sotaa kolmen ja puolen tekstisivun verran, jonka lisäksi kirjassa on puolen sivun kokoinen kuva Lech-virran taistelusta sekä niin ikään puolen sivun kuva Ranskan kuningas Henrik IV:n murhasta (kuvan sisällyttäminen 30-vuotisen sodan yhteyteen on varmastikin painotekninen ratkaisu, sillä kuvan aihe ei varsinaisesti liity 30-vuotiseen sotaan, vaikka se kirjassa esiintyykin juuri sotaa käsittelevän tekstin yhteydessä).

Maailman ennen ja nyt näkee 30-vuotisen sodan vahvasti hallitsija- ja suurmieskeskeisesti: ”Katoliset kokosivat kuitenkin voimansa ja löivät *Tillyn* johdolla evankeliset *Valkean vuoren taistelussa* (1620). Fredrik V pakeni Alankomaihin. Ylä-Pfalz joutui Baijerin herttualle, joka sai vaaliruhtinaan arvon.”⁷⁴

Kirja tuo esille hallitsijoita ja muita sodan suurmiehiä enemmänkin:

”Tanskan kuningas *Kristian IV* marssittikin joukkonsa Saksaan, mutta hänellä oli *Tillyn* johtaman liigan armeijan lisäksi vastassaan myös keisarilliset sotavoimat, jotka böömiläinen aatelismies *Albrecht von*

⁷² Sarva & Niemi 1967, 27

⁷³ Sarva & Niemi 1967, 26 (kurs. alk.p.)

⁷⁴ Vierros & Kirkinen & Häkli 1977, 41 (kurs. alk.p.)

Wallenstein oli koonnut. Tilly voitti tanskalaiset (1626), ja Wallenstein puolestaan miehitti Itämeren rannikon ja Jyllannin. Kristian IV:n oli pakko solmia rauha v. 1629.”⁷⁵

Näkökulma on siis edellisestä oppikirjasta poiketen vahvemmin keskittynyt hallitsijoihin ja komentajiin yksilöityinä toimijoina kuin suurempiin kokonaisuuksiin, kuten valtioiden rooliin sodassa.

Kirja myös kuvailee yksityiskohtaisesti aikakauden aseistusta. Tämän perusteella lienee syytä olettaa, että ainakin yksi kirjan tekijöistä on ollut erikoistunut sotahistoriaan: ”Jalkaväen ampuma-ase oli musketti, jonka kaliberi oli 20 mm. [...] Tykit luokiteltiin ammusten painon mukaan. 6-naulainen kenttäkanuuna painoi vain 625 naulaa (265,7 kg).”⁷⁶

Historian linjoja -kirjassa 30-vuotisen sodan käsittelyyn on käytetty puolitoista tekstisivua. Mukana on myös puolen sivun kokoinen kuva Lützenin taistelusta ja puolen sivun kokoinen kuva 30-vuotista sotaa kuvaavasta barokkimaalauksesta. Toimijuuden kannalta kirja ottaa vielä mukaan armeijoiden komentajia ja hallitsijoita:

”Tanskan kuninkaan Kristian IV:n asetuttua protestanttien johtoon sota alkoi saada yleiseurooppalaisen luonteen Tanskan sodassa 1623-29. Keisarin joukot, joita johtivat taitavat sotapäälliköt Tilly ja Wallenstein, olivat voitolla, kun Kustaa II Aadolf toi Ruotsin mukaan sotaan protestanttien puolella, Ruotsin sota 1630-35. Ruotsin uudenaikainen armeija kukisti Tillyn joukot Breitenfeldin ja Lechvirran taisteluissa 1631 ja 1632.”⁷⁷

Valtiot ovat sodan kuvauksessa pienemmässä roolissa, mutta sotaa myös käsitellään huomattavasti aikaisempia oppikirjoja suppeammin, eikä yksittäisiin sotatapahtumiin tai taktiikoihin kiinnitetä enää paljoakaan huomiota.

Muuttuva maailma -kirjassa 30-vuotinen sota käydään lävitse vain puolessa sivussa:

⁷⁵ Vierros & Kirkinen & Häkli 1977, 201 (kurs. alk.p.)

⁷⁶ Vierros & Kirkinen & Häkli 1977, 203

⁷⁷ Heiskanen et al. 1986, 206 - 207

”Viimeinen suuri uskonsota Euroopassa oli kolmikymmenvuotinen sota (1618 - 1648). Sota alkoi Böömin protestanttien kapinasta ja laajeni Saksan katolisten ja protestanttisten ruhtinaiden väliseksi kamppailuksi sekä eurooppalaiseksi suursodaksi. [...] Ranska antoi tukea Saksan protestanteille ja yllytti protestanttisia ulkovaltoja auttamaan uskonveljiään. Tanska-Norjan kuninkaan kärsittyä tappion vei kuningas Kustaa II Aadolf v. 1630 Ruotsi-Suomen armeijan Saksaan. Myöhemmin Ranskakin liittyi virallisesti sotaan. Habsburg-keisarin pyrkimykset luoda keskitetty valta Saksaan epäonnistuivat ja Saksan hajanaisuus oli entistäkin selvempi. [...]”⁷⁸

Tekijöinä 30-vuotisessa sodassa nähdään vahvasti valtiot; hallitsijoista ainoastaan Kustaa II Aadolf mainitaan nimeltä. Näin ollen myös yksittäiset taistelut ja sotapäälliköt on jätetty kuvauksesta kokonaan pois. Hallitsijat ovat toisaalta vielä osittaisia toimijoita sodassa (kuten mainitut ”Tanska-Norjan kuningas”, ”Kustaa II Aadolf” ja ”Habsburg-keisari”), mutta valtiot ovat jonkin verran keskeisemmässä roolissa sodan tekijöinä kuin aikaisemmissa oppikirjoissa.

Muutosten maailma -kirjan johdantokurssissa (varsinaisissa lukion kurssien sisällöissä sotia ei kirjassa mainita lainkaan) 30-vuotiselle sodalle on omistettu kokonaiset puoli sivua tekstiä ja vuoden 1648 Euroopan rajoja kuvaava kartta. Lisäksi mukana on vuosia 1600 - 1800 kuvaava aikajana Euroopan keskeisistä hallitsijoista, sodista ja merkittävistä tapahtumista (esim. Ludvig XIV, Englannin sisällissota, Pietari Suuri, Ranskan vallankumous). Itse varsinainen 30-vuotisen sodan kuvaus on melko lyhyt:

”Kolmikymmenvuotinen sota Euroopassa (1618-48)

Viimeinen suurista uskonsodista alkoi Böömin protestanttien kapinoinnista uutta Habsburg - sukuista kiihkokatolista keisaria vastaan. Sota laajeni Saksan katolisten ja protestanttien väliseksi kamppailuksi ja edelleen eurooppalaiseksi suursodaksi. Siihen osallistuivat Ranska, Ruotsi ja Tanska. Suurten kärsimysten ja vaikeiden neuvottelujen jälkeen saatiin aikaan Westfalenin rauha v.

⁷⁸ Hannula et al. 1991, 197

1648. Siinä vahvistettiin Saksan hajaannus. Ranska ja Ruotsi saivat alueita Saksalta. Hollannin ja Sveitsin itsenäisyys tunnustettiin.”⁷⁹

Hallitsijat, jopa Kustaa II Aadolf, on jätetty mainitsematta, ja sodan pääasiallisina toimijoina ovat nyt valtiot. Yksittäiset sotatapahtumat ja armeijoiden komentajatkin ovat kadonneet tekstistä tyystin.

Ajasta aikaan -sarjan ensimmäisen kurssin, *Ihminen, ympäristö ja kulttuuri*, kirja kuvaa 30-vuotisen sodan lyhyesti:

”Kolmikymmenvuotinen sota (1618-1648) oli Ranskan ulkopolitiikan riemuvoitto, sillä se onnistui sodassa kukistamaan vaarallisimman kilpailijansa, Espanjaa ja Saksaa hallinneen Habsburg-suvun. Sen liittolaisina olivat monet Saksan luterilaiset ruhtinaat sekä Tanska ja Ruotsi. Ruotsi menestyi kolmikymmenvuotisessa sodassa hyvin, sillä sotaan uhrattiin lähes kaikki maan voimavarat. Kolme vuosikymmentä kestänyt sota tuhosi ja raunioitti isoja alueita Saksasta perin pohjin.”⁸⁰

Saman kirjasarjan *Eurooppalainen ihminen* -kirja kuvaa sotaa myös erittäin lyhyesti: ”Uskonsodista viimeinen oli Saksassa käyty kolmikymmenvuotinen sota (1618 - 1648). Siihen osallistuivat myös protestanttiset Tanska ja Ruotsi puolustaakseen uskonpuhdistuksen voittoja ja estääkseen Saksan keisarin pääsyn Itämeren kauppareiteille.”⁸¹ Hallitsijat – Saksan keisaria lukuun ottamatta – ovat kadonneet tekstistä, ja valtiot on nostettu selkeästi sodan toimijoiksi. Tässä kirjassa on myös ote 30-vuotiseen sotaan liittyvästä tutkimuskirjallisuudesta (Englund, Peter *Suuren sodan vuodet*) erillisessä tietolaatikossa, jossa luonnehditaan sodan kauhuja. Samassa yhteydessä on myös kaksi aikalaispiirrosta sotaan liittyen (Lech-virran taistelu ja kuva ratsusotilaasta).

Forum-sarjan kirjat ovat vielä edellisiäkin kirjasarjoja suppeasanasempia. 30-vuotista sotaa ei mainita 1. kurssin kirjassa lainkaan lukuun ottamatta melko välillistä viittausta ”Myös Euroopassa 1500- ja 1600-luvuilla käydyt uskonsodat korostivat valtioiden

⁷⁹ Hannula et al. 1994, 56

⁸⁰ Heikkilä & Hiedanniemi & Sahi 1998, 75

⁸¹ Hiedanniemi & Sahi 1998, 89

rajoja, sillä nyt kuninkaat päättivät oman valtionsa uskonnosta.”⁸² *Forum*in 2. kurssin kirjakaan ei erikseen nimeä 30-vuotista sotaa: ”Ilmaston kylmenemisen ja tautien lisäksi eri puolilla Eurooppaa riehuneet uskonsodat toivat epävarmuutta ihmisten elämään 1500- ja 1600-luvuilla.”⁸³ Sodalla ei *Forum*-kirjoissa ole toimijaa, koska 30-vuotista sotaa ei sinänsä edes käsitellä.

Linkki-sarjan kirjoissa 30-vuotinen sota ei saa juuri tämän enempää huomiota. 1. kurssin kirja toteaa seuraavasti: ”Sotia Euroopassa totisesti riitti uudella ajalla uskonsodat, kuten kolmikymmenvuotinen sota (1618-48), Espanjan kruununperimyssota (1701 - 1713), suuri Pohjan sota (1700 - 1721) sekä siirtomaasota Englannin ja Ranskan välillä (1756-63) rasittivat valtioiden taloutta.”⁸⁴ 30-vuotinen sota on supistunut vain nimeltä mainitsemiseen, eikä sitä avata sen tarkemmin. *Linkin* 2. kurssin kirja ei aihetta myöskään kovin laajasti käsittele: ”Ristiriidat kärjistyivät pitkiksi uskonsodiksi, joista tunnetuin on tuhoisa kolmikymmenvuotinen sota (1618 - 1648).”⁸⁵ Sodan toimijat on siis hävitetty tekstistä kokonaan.

30-vuotisen sodan käsittely eri oppikirjoissa on supistunut ja muuttunut huomattavasti käsittelyssä olevien kirjojen osalta. Kun vielä 1980-luvun alkuun saakka oppikirjoissa esiintyivät hallitsijat ja armeijoiden komentajat sotien tekijöinä tai ainakin siihen osallisina ja näin ollen teot personoituivat heihin oleellisesti, ei uudemmissa oppikirjoissa sen sijaan mainita yksittäisiä henkilöitä ollenkaan. Itse sotakin on jäänyt uusimmissa oppikirjoissa joko kokonaan pois tai vain pienen maininnan asteelle.

⁸² Kohi et al. 2007b, 99

⁸³ Kohi et al. 2007a, 79

⁸⁴ Lahtinen et al. 2010, 108

⁸⁵ Lahtinen & Ripatti & Similä 2010, 89

4. LÖYTÖRETKET

4.1. Löytöretket ja niiden seuraukset

Eurooppalaisten löytöretket uusia kauppareittien ja maiden löytämiseksi alkoivat 1400-luvulla Portugalissa, jonka hallitsijat varustivat retkikuntia etelän suuntaan Afrikan rannikkoa pitkin. Alkuperäisenä tarkoituksena oli tosin pikemminkin ristiretki Pohjois-Afrikan muslimeja vastaan kuin suoranainen tieteellisistä intresseistä kumpuava tutkimus. Tästä lähes sadan vuoden kuluttua, vuonna 1498, Vasco da Gaman retkikunta saapui Intiaan kierrettyään Afrikan eteläkärjen kautta. Portugalilaiset pääsivät lopulta aina Indonesiaan, Japaniin ja Kiinaan asti 1500-luvun puolivälissä.

Espanjassa kristityt hallitsijat olivat vuonna 1492 saavuttaneet lopullisen tavoitteensa eli muslimien vallan hävittämisen Iberian niemimaalta. Kastilian kuningatar Isabella sponsoroi samana vuonna Kristoffer Kolumbuksen matkan länteen; matkan tarkoituksena oli löytää meritie niin ikään Intiaan. Kolumbus kartoitti neljällä matkallaan vuosina 1492 - 1504 Amerikan mannerta ja Länsi-Intian saaristoa ja nimesi nämä Kastilian – myöhemmin Espanjan – kruunun omaisuudeksi. Näistä sillanpääasemista käsin espanjalaiset valloittivat Keski- ja Etelä-Amerikan suuret atsteekki- ja inkavaltakunnat ja loivat pohjan Espanjan imperiumille Amerikassa.⁸⁶

Renessanssin synnyttämä tieteellisen ajattelun pohja ei vaikuttanut suurestikaan löytöretkien motiiveihin. Todellisina vaikuttimina löytöretkille espanjalaisilla ja portugalilaisilla olivat katolisen uskon levittäminen ja rikkauksien hankkiminen. Tieteelliset motiivit olivat jokseenkin olemattomat. Esimerkiksi Kolumbus halusi itselleen amiraalin arvonimen lisäksi kaikkien löytämiensä maiden perinnöllisen kuvernöörin arvon ja suuren prosenttiosuuden kaikista näistä maista saaduista tuotoista sitä vastaan, että hän olisi löytänyt meritien Aasiaan. Kolumbus myös perusteli matkaansa kuningatar Isabellalle uskonnollisilla syillä luvatussaan viedä kristinuskoa pakanakansojen ulottuville.⁸⁷

⁸⁶ Hunt 1999, 63 - 64

⁸⁷ Hunt 1999, 63- 64

Löytöretkien seuraukset Euroopalle ja muulle maailmalle olivat merkittävät. Oppineiden eurooppalaisten maailmankuva muuttui, kun retkillä tehdyt havainnot – kuten uuden mantereen löytyminen – kumosivat antiikin auktoriteetin, Ptolemaioksen periytyneet käsitykset maailmasta. Maamassoja tiedettiin sittemmin olevan enemmän kuin yksi, ja päiväntasaajan eteläpuolelle purjehtiminen oli siis vastoin aikaisempaa käsitystä mahdollista. Ptolemaios nimittäin oli esittänyt, että etelässä olisi liian kuumaa ja pohjoisessa taas liian kylmää ihmiselämän kannalta. Tämän käsityksen kumoaminen käynnisti myös tuloksettomaksi jääneen etsinnän pohjoiselle meritielle Intiaan Siperian tai Pohjois-Amerikan ohitse; jos etelään kerran pystyi purjehtimaan, miksei sitten pohjoiseenkin.⁸⁸

Euroopan oppineet olivat tosin jo ennen löytöretkiä tietoisia muusta maailmasta. Aasiasta ja Afrikasta tuodut tuotteet, kuten mausteet, silkki ja norsunluu, sekä matkalaisten kertomukset, todelliset tai kuvitteelliset, olivat tunnettuja jo keskiajalla. Löytöretkien myötä tunnettu maailma kuitenkin kaksinkertaistui ja muutti radikaalisti muotoaan. Vielä vuonna 1492 kukaan ei toisissaan ajatellut, että maailma koostuisi useammasta kuin yhdestä mantereesta. 1500-luvun loppuun mennessä tämä ajattelutapa oli kuitenkin jo täysin hyväksyttyä, vaikka uuden mantereen tarkka muoto oli vielä selvittämättä.⁸⁹

Myös Euroopan talousmalli muuttui merkittävästi löytöretkien seurauksena: kaupankäynti siirtyi Välimereltä Atlantille sekä muille valtamerille; kauppareitti Intiaan pääsi ohittamaan Punaisenmeren ja Persianlahden perinteiset reitit Lähi-Idän ja Italian kautta Eurooppaan. Erityisesti tämä heijastui Espanjan ja Portugalin talouteen. Intian maustekaupasta tienatut valtavat rikkaudet tekivät Portugalista eurooppalaisen suurvallan, ja Amerikasta saadut suunnattomat kulta- ja hopeamäärät siivittivät Espanjan Euroopan mahtavimmaksi valtioksi lähes sadan vuoden ajaksi, kunnes samaiset kulta- ja hopeavarat ajoivat Espanjan vararikkoon valtavan inflaation vuoksi.⁹⁰

⁸⁸ Hunt 1999, 67 - 68

⁸⁹ Hunt 1999, 68

⁹⁰ Hunt 1999, 70

Tavallisen kansan elämään Euroopassa löytöretket eivät välittömästi vaikuttaneet. Ajan myötä kuitenkin uudet Amerikasta tuodut viljelykasvit, tärkeimpinä peruna ja maissi, kiihdyttivät Euroopan väestönkasvua valtavasti. Puuvillan ja sokerin saatavuuden paraneminen vaikutti myös elämään kaikissa kansankerroksissa.⁹¹

Löytöretkien kohteissa, Amerikassa ja Afrikassa, vaikutukset olivat yhtä lailla merkittäviä. Espanjalaiset valloittivat Keski- ja Etelä-Amerikan suuret valtakunnat ja valtasivat ja asuttivat suuria alueita Teksasista Argentiinaan. Alkuperäisasukkaat alistettiin orjien asemaan ja heitä käännytettiin väkipakollakin kristinuskoon. Intiaanien kuoltua tauteihin plantaaseille ja kaivoksiin Afrikasta alettiin tuoda mustia orjia työvoimapulaa paikkaamaan. Espanjalaiset olivatkin ainoita eurooppalaisia, jotka systemaattisesti ryhtyivät hallinnoimaan Amerikan siirtokuntiaan ja muuttamaan niitä eurooppalaisiksi. Muslimeita keskiajalla vastaan taistellessaan espanjalaiset olivat kehittäneet toimivan menetelmän alueiden kristillistämiseksi ja hyvin hallinnoiduiksi, ja tätä samaa menetelmää sovellettiin myös Amerikassa. Muut Euroopan valtiot alkoivat perustaa pysyviä siirtokuntia Amerikkaan vasta 1600-luvun alussa, jolloin Espanjan hallitsi jo valtaosaa Amerikan kaksoismantereesta. Esimerkiksi englantilaiset löytöretkeilijät löysivät Kanadan rannikon jo vuonna 1497, mutta ensimmäinen pysyvä englantilaissiirtokunta Amerikkaan syntyi vasta 1600-luvun alussa.⁹²

Euroopan valtioiden keskinäinen kilpailu kiihtyi 1500-luvulla löytöretkien ja varsinkin Espanjan Amerikan siirtomaiden monopolin vuoksi. Englanti ja Ranska kilpailivat Espanjan kanssa kiivaasti Amerikan siirtomaista aina 1700-luvulle asti. Tämä kilpailu aiheutti yhä enemmän sotia myös Euroopassa, kuten suuren siirtomaasodan Iso-Britannian ja Ranskan välillä (Euroopassa samainen konflikti tunnetaan seitsenvuotisena sotana 1756 - 1763).⁹³

Löytöretket olivat kenties merkittävin uuden ajan tapahtuma Euroopassa, vaikka niiden aiheuttamat muutokset tapahtuivatkin suurella viiveellä. Vasta 1700-luvulla Euroopan ulkopuoliset seikat alkoivat sanella toimia Euroopassa; aikaisemmin tilanne oli

⁹¹ Hunt 1999, 70

⁹² Hunt 1999, 69

⁹³ Hunt 1999, 70

päinvastainen. Tavalliset ihmiset havaitsivat vasta tuolloin elävänsä aikaisempaa laajemmassa ja monipuolisemmassa maailmassa.⁹⁴

4.2. Löytöretket oppikirjoissa

Tässä tutkimuksessa käyttämäni lukion historian oppikirjat käsittelevät löytöretkiä vaihtelevalla laajuudella ja yksityiskohtien tarkkuudella. Oheisessa taulukossa 3 on eritelty näiden oppikirjojen löytöretkien sekä löytöretkien syiden ja seurausten käsittelyyn käytetyt sivumäärät.

⁹⁴ Hunt 1999, 71

Taulukko 3. Löytöretket kirjoissa sivumäärinä

Oppikirjan nimi	Löytöretkien sivumäärä oppikirjassa	Osuus uudesta ajasta oppikirjassa
<i>Uuden ajan historian oppikirja 1936</i>	7 ½	3,4 %
<i>Uuden ajan historian oppikirja 1959</i>	8	4,8 %
<i>Historian oppikirja lukioluokkia varten II</i>	3	3,5 %
<i>Maailma ennen ja nyt</i>	5	4,8 %
<i>Historian linjoja</i>	11	11,2 %
<i>Muuttuva maailma</i>	8	8,9 %
<i>Muutosten maailma</i>	8	9,6 %
<i>Ajasta aikaan 1 & 2⁹⁵</i>	11	18,9 % (1. kurssi: 73 %)
<i>Forum 1 & 2</i>	12	15,2 % (1. kurssi: 63 %)
<i>Linkki 1 & 2</i>	10	12,2 % (1. kurssi: 43,5 %)

Lähde: tutkimuksessa käytetyt oppikirjat

Tilastosta, kuten taulukossa 3 on esitetty, voidaan havaita, että löytöretkien osuus oppikirjojen sisällöstä ei ole sivumääräisesti vaihdellut kovinkaan paljon tarkastellun ajanjakson aikana, mutta löytöretkien suhteellinen osuus oppikirjoissa on kasvanut 1980-luvulta alkaen jonkin verran. Kaikki tarkastellut oppikirjasarjat käsittelevät löytöretkiä, mutta vaihtelevin aihealuepainotuksin.

Uuden ajan historian oppikirjan molempien painosten (1936, 1959) löytöretkiä käsittelevä teksti on täysin identtinen. Sivumäärien pieni ero johtuu vuoden 1959

⁹⁵Ajasta aikaan, Forum ja Linkki -kirjojen 2. kurssin kirjoissa löytöretkiä ei käsitellä lainkaan, johtuen siitä, että ne on jo käsitelty kattavasti 1. kurssin kirjoissa. Muutosten maailma -kirjassa kurssit 1 ja 2 ovat samassa kirjassa, mutta löytöretkien osuus on vain 1. kurssin yhteydessä. Näiden oppikirjojen osalta olen laskenut löytöretkien prosenttiosuudet molempien kirjojen yhteenlasketun (1 & 2) uuden ajan osuuden perusteella, jotta aineisto olisi vertailukelpoisempi vanhempien oppikirjojen kanssa, joissa vastaavaa kurssijaottelua ei ole.

painoksen erilaisesta tekstikoosta verrattuna vuoden 1936 painokseen. *Uuden ajan historian oppikirja* käsittelee esimerkiksi Kolumbuksen matkan Amerikkaan hyvinkin yksityiskohtaisesti: nimeltä mainitaan Espanjan hallitsijat kuningatar Isabella ja kuningas Ferdinand. Tekijänä tällä matkalla ovat paitsi Kolumbus itse, myös retkiä rahoittaneet hallitsijat. Kirjan mukaan Kolumbus haki apua ensin Portugalin **kuninkaalta**, jonka jälkeen **kuningatar Isabella antoi** Kolumbukselle kolme laivaa ja Isabellan kuoltua kuningas **Ferdinand ei antanut Kolumbukselle enää kannatusta**.⁹⁶ Hallitsijat ovat siis kirjan näkemyksessä keskeisessä roolissa Kolumbuksen retken kuvauksessa.

Amerikan alkuperäiskansojen asema – ennen ja jälkeen eurooppalaisten saapumisen – on kirjassa esitetty varsin suppeasti ja hyvin vahvasti eurooppalaisesta näkökulmasta. Ottaen huomioon, että varsinainen oppikirjan teksti on kirjoitettu alun perin vuonna 1913, ei tämä sinänsä ole yllättävää. Keski- ja Etelä-Amerikan alkuperäiskulttuurien asemaa kirjassa kuvataan seuraavasti: ”Meksikossa, Keski-Amerikassa ja Etelä-Amerikan pohjoisosissa on löydetty jotenkin korkealle kehittyneen kulttuurin jäännöksiä.”⁹⁷ ja ”He olivat oppineet käyttämään kuvakirjoitusta ja osasivat jotenkin oikein laskea vuoden.”⁹⁸ Espanjalaiset konkistadorit kirja esittelee sangen ihailevaan sävyyn: ”Espanjalaiset tarvitsivatkin vain pieniä joukkoja näitä valtakuntia kukistaessaan; päälliköt, jotka niitä johtivat, olivat rohkeita seikkailijoita. Sellainen oli Meksikon valloittaja *Cortez*, jolla oli 700 miestä retkelle lähtiessään. Kolmessa vuodessa (1519-1521) hän kukisti koko valtakunnan ja teki siitä Espanjan alusmaan.”⁹⁹ Intiaanien kohtelu valloitusten jälkeen nähdään kirjassa seuraavasti:

”*Alkuasukkaiden, intiaanien kohtalo* tuli sangen huonoksi. Heidät pakotettiin tekemään työtä joko viljelyksillä tai vuorikaivoksissa. Mutta miehet olivat tottuneet elämään joutilaina, ja työhön pakotettuina he eivät enää arvelleet elämällä olevan mitään arvoa, jonka vuoksi he usein

⁹⁶ Lindeqvist 1959, 12-13

⁹⁷ Lindeqvist 1959, 14

⁹⁸ *ibid.*

⁹⁹ Lindeqvist 1959, 14-15 (kurs. alk.p.)

surmasivatkin itsensä. Sitä paitsi eurooppalaisten tuomat taudit ja väkijuomat tuhosivat heitä joukoittain.”¹⁰⁰

Kirjassa on hyvin vahva kolonialistinen vivahde Amerikan alkuperäisväestöä kohtaan, mikä kirjan kirjoitushetkellä (1913) oli Euroopassa varsin yleinen.

Historian oppikirja lukioluokkia varten II käsittelee löytöretkiä huomattavasti lyhyemmin (vain kolmen sivun verran) verrattuna *Uuden ajan historian oppikirjaan* ja kaikkiin muihin tässä tutkimuksessa käytettyihin oppikirjoihin. Varsinaiset löytöretket kirja käsittelee edeltäjäänsä suppeammin, mutta erittelee enemmän löytöretkien syitä ja seurauksia. Esimerkiksi Kolumbuksen löytöretki on käsitelty huomattavan lyhykäisesti:

”[...] *Columbus*, joka oli vakuuttunut maan pallomuotoisuudesta, sai Espanjan hovilta kolme pientä laivaa ja toteutti uhkarohkean ajatuksen päästä Intiaan Atlantin yli. Kymmenen viikon merimatkan jälkeen hän saapui Bahama- saaristoon (1492). Columbus luuli löytämiensä maiden olevan Intiaa ja arveli saapuneensa sen itäosiin.”¹⁰¹

Kirja mainitsee myös muita löytöretkeilijöitä lyhyesti¹⁰², mutta keskittyy muutoin enemmän löytöretkien seurauksiin, kuten siirtomaapolitiikkaan, talouden (rahatalous, uuden maailman kulta ja hopea) muutoksiin, valtamerien asemaan kaupankäynnin keskuksina sekä maatalouden (esim. tuontikasvit) ja maailmankuvan muutoksiin.

Historian oppikirjassa lukioluokkia varten toimijoita ovat löytöretkeilijät ja valtiot, ja toisin kuin *Uuden ajan historian oppikirjassa*, hallitsijoita ei mainita nimeltä tekstissä.

Maailma ennen ja nyt -kirjassa löytöretkiä käsitellään yhteensä viiden sivun verran. Löytöretkien syynä kirja korostaa kaupallisia tekijöitä¹⁰³ (Aasian maustekauppa), eikä mainitse lainkaan teknologista kehitystä tai uskonnollisia syitä, mitkä sekä *Uuden ajan historian oppikirja*¹⁰⁴ että *Historian oppikirja lukioluokkia varten*¹⁰⁵ tätä vastoin ottavat esille.

¹⁰⁰ Lindeqvist 1959, 15 (kurs. alk.p.)

¹⁰¹ Sarva & Niemi 1967, 11 (kurs. alk.p.)

¹⁰² kts. taulukko 4

¹⁰³ Vierros & Kirkinen & Häkli 1977, 146

¹⁰⁴ Lindeqvist 1959, 10-11

Toimijoina löytöretkillä oppikirjassa ovat valtiot ja löytöretkeilijät, hallitsijoita ei nimeltä mainita:

”Italialainen *Kristoffer Kolumbus* sai Espanjan kuninkaan varustamaan hänelle kolme laivaa, joilla hän sitkeästi purjehti kolme kuukautta länttä kohti v. 1492. Halliten merimiesten pelon hän saapui saarille, jotka hän iloisena risti Intian saariksi. Pian virtasi länteen Espanjan laivoja valtaamaan maalleen outoja mutta rikkaita maita. Vasta myöhemmin selvisi, että lännestä oli löydetty uusi maanosa, joka sai nimensä tutkimusmatkailija *Amerigo Vespuccin* mukaan.”¹⁰⁶

Maailma ennen ja nyt poikkeaa myös ajalliselta jaottelultaan kaikista muista tämän tutkimuksen oppikirjoista. Muissa oppikirjoissa löytöretket on sijoitettu uutta aikaa käsittelevän luvun alkuun, kun taas *Maailman ennen ja nyt* sijoittaa varsinaiset löytöretket keskiaikaa käsittelevän kappaleen loppuun: konkistadorit ja muut 1500-luvun löytöretket on siirretty uuden ajan käsittelyn yhteyteen. Kirja on selvästi pyrkinyt noudattamaan tiukkaa kronologista jaottelua ja aloittanut uuden ajan vasta vuodesta 1500 ja luokitellut kaiken sitä edeltävän kuuluvan keskiajan ajanjaksoon. Muut oppikirjat näkevät löytöretkien olevan selkeä alku uudelle ajalle.

Historian linjoja käyttää löytöretkien käsittelyyn kaiken kaikkiaan yksitoista (11) sivua. Näiden taustalla kirja korostaa teknologian kehitystä ja taloudellisia syitä.¹⁰⁷ Itse löytöretket kirja näkee edeltävien oppikirjojen tapaan löytöretkeilijöiden toimintana:

”Ensimmäinen Atlantin ylittäjä oli italialaissyntyinen Kristoffer Kolumbus, joka oli aiemmin tarjonnut palveluksiaan myös Portugalin hoville. Elokuun 3.päivänä 1492 Kolumbuksen retkikunta aloitti historialliseksi muodostuneen purjehduksensa kolmella pienellä aluksella ja nousi maihin eräällä Bahaman saarista Karibian merellä

¹⁰⁵ Sarva & Niemi 1967, 10

¹⁰⁶ Vierros & Kirkinen & Häkli 1977, 147

¹⁰⁷ Heiskanen et al. 1986, 191

12. Lokakuuta 1492. Nykyisistä Kuuban ja Haitin saarista tuli tukialue Kolumbuksen ja hänen seuraajiensa myöhemmille retkille.”¹⁰⁸

Kirja käsittelee myös löytöretkien seurauksia Amerikalle ja Euroopalle sekä Afrikalle, joka oli oleellinen pohja orjataloudelle. *Historian linjoja* esittelee erillisissä tietolaatikoissa myös ennen eurooppalaisten tuloa niin Afrikassa¹⁰⁹, Kaukoidässä¹¹⁰ ja Amerikassa vallinneita kulttuureita¹¹¹, mitä edelliset oppikirjat varsinkaan Afrikan ja Kaukoidän osalta eivät tehneet.

Historian linjoja -kirjassa on yhteensä neljä karttaa löytöretkiin liittyen: ¼ sivun kokoisessa kartassa¹¹² on piirretty suurten löytöretkien reitit maailmankartalle; kolme muuta karttaa¹¹³ kuvaavat eurooppalaisten maailmankuvaa 1300-luvun alussa, Kolumbuksen aikaan sekä 1500-luvun puolivälissä.

Muuttuva maailma -kirja käsittelee löytöretkiä kahdeksan sivun verran. Löytöretkien taustalta kirja nostaa esiin teknologian, uskonnon ja talouden. Löytöretkien käsittelyn silmiinpistävin piirre tässä kirjassa ovat löytöretkiä edeltäneiden kulttuuripiirien luonnehdinnat:

”Saharan eteläpuolella levittäytyy ns. musta Afrikka, negridisen rodun valta-alue. Se oli elänyt melko tuntemattomana eurooppalaisille suuriin löytöretkiin asti. Samalla rodun puhtaus oli säilynyt. Eurooppalaisten tullessa siellä oli suuriakin valtiomuodostumia. Mustan Afrikan kulttuurin primitiivisyys ja uskonnollinen jakautuneisuus pieniin heimouskontoihin tarjosivat vieraille vaikutukselle suotuisan maaperän.”¹¹⁴

Myös muita maanosia luonnehditaan vastaavalla tavalla: ”Kaukoidässä asui Aasian valtaväestöä, mongolidista rotua.”¹¹⁵ ja ”Amerikan alkuperäisväestö, intiaanit, kuuluu

¹⁰⁸ Heiskanen et al. 1986, 194

¹⁰⁹ Heiskanen et al. 1986, 192

¹¹⁰ Heiskanen et al. 1986, 193

¹¹¹ Heiskanen et al. 1986, 196

¹¹² Heiskanen et al. 1986, 194

¹¹³ Heiskanen et al. 1986, 199

¹¹⁴ Hannula et al. 1991, 169 - 170

¹¹⁵ Hannula et al. 1991, 170

mongolideihin.”¹¹⁶ Kirja nostaa myös esiin seuraavat käsitteet: ”europidinen = valkoiseen rotuun kuuluva, mongolidi(nen) = keltaiseen rotuun kuuluva, negridi(nen) = mustaan rotuun kuuluva”¹¹⁷ Mikään muu tutkimuksen oppikirjoista ei esitele vastaavia käsitteitä tai edes tee rotuun liittyviä luonnehdintoja.

Varsinaiset löytöretket *Muuttuva maailma* käsittelee samaan tapaan kuin edeltävätkin oppikirjat; löytöretkeilijät ovat pääasiallisia historiallisia toimijoita valtioiden ohella. ”Bartholomeu Diaz laivastoineen saavutti Afrikan eteläkärjen v. 1488, mutta hän joutui kääntymään takaisin Intian-purjehdukselta miehistön vastarinnan vuoksi. Vasco da Gama sai kunnian purjehtia Intiaan saakka v. 1498.”¹¹⁸

Muuttuva maailma sisältää löytöretkistä koko sivun kokoisen kartan¹¹⁹, johon on merkitty monien eri löytöretkeilijöiden reitit ja jossa on erillinen suurennos Kolumbuksen matkoista. Kartassa on väritettynä eurooppalaisten tuntema maailma noin vuonna 1530. Kuvia kirjassa löytöretkiin liittyen ei ole edellä mainittua löytöretkiä ja toista, Amerikkaa ennen eurooppalaisia kuvaavaa karttaa lukuun ottamatta.¹²⁰

Muutosten maailma käsittelee löytöretkiä niin ikään kahdeksan sivun verran. Koska *Muutosten maailma* ja *Muuttuva maailma* ovat samojen tekijöiden ja saman kustantamon julkaisuja, niiden teksteissä ja kuvissa on siksikin erittäin paljon yhteneväisyyksiä. Yksityiskohtana todettakoon, että *Muuttuvan maailman* esiin nostamat maininnat roduista on jätetty *Muutosten maailmasta* pois. *Muutosten maailmassa* on täysin sama löytöretkiä kuvaava kartta kuin *Muuttuvassa maailmassakin*.¹²¹

Muutosten maailma kuitenkin laajentaa hieman edeltäjänsä kuvausta Kolumbuksen matkoista:

¹¹⁶ *ibid.*

¹¹⁷ Hannula et al. 1991, 171

¹¹⁸ Hannula et al. 1991, 172 – 174 (sivulla 173 koko sivun kartta)

¹¹⁹ Hannula et al. 1991, 173

¹²⁰ Hannula et al. 1991, 169 (kartassa kuvattuna inkojen, atsteekkien ja mayojen alueet)

¹²¹ Hannula et al. 1994, 140

”Genovalaissyntyinen Kristoffer Kolumbus (1451 - 1506) tunnettiin päteväenä merenkulkijana. Hänen ylimalkaiset retkisuunnitelmansa purjehtia maapallon ympäri Intiaan eivät aluksi vakuuttaneet rahoittajia sen enempää Espanjassa kuin Portugalissakaan. Vastayhdistyneen Espanjan hallitsijat Ferdinand ja Isabella antoivat siunauksensa retkelle. Varhain 3.8.1492 Kolumbus nosti purjeet ja suuntasi kolmella laivallaan – Santa Maria, Pinta ja Nina – kohti Japania. Hän oli valmis uhraamaan mitä tahansa saavuttaakseen unelmansa.”¹²²

Kuvaus Kolumbuksen ensimmäisestä matkasta jatkuu vielä kahden kappaleen verran tämän jälkeen. Kolumbuksen löytöretki Amerikkaan on siis kirjan tekijöiden mielestä ollut olennainen osa löytöretkien historiaa. Historiallisina toimijoina kirjan tekstissä ovat löytöretkeilijät, valtiot ja myös nimeltä mainitut hallitsijat Ferdinand ja Isabella. Myös muiden löytöretkeilijöiden kuin Kolumbuksen matkat kirja näkee nimenomaan löytöretkeilijöiden toimijuuden kautta.

Muutosten maailma -kirjassa on *Muuttuvan maailman* tapaan kuvia ja erillisiä tietolaatikoita. Kokonaisen sivun kattavassa tietolaatikossa otsikolla ”Valloittajat ja valloitetut” kirja pyrkii pohtimaan löytöretkien vaikutusta Amerikan alkuperäisväestön kannalta. Tietolaatikossa on esitetty lyhyt kuvaus alkuperäiskulttuureista eurooppalaisten saapumista aikaisemmalta ajalta ja lyhyt kuvaus väestön alistamisesta eurooppalaisten valloittajien alaisuuteen. Samalla sivulla on myös lyhyt kuvaus Kolumbuksen henkilöhistoriasta ja kartta Amerikan korkeakulttuureiden alueista.¹²³ Kirja pyrkii esittelemään Amerikan valloituksen varjopuolia ja ohjaa lukijaa pohtimaan Kolumbuksen asemaa toisaalta Euroopan näkemänä sankarina ja toisaalta Amerikan tuhon tuojana. On huomattava, että kirja nostaa esiin nimenomaan Kolumbuksen ja konkistadorit (Cortes ja Pizarro) Amerikan alkuperäiskulttuurien tuhoajien roolissa. Historiallisena toimijana nähdään siis vahvasti yksittäiset löytöretkeilijät ja valloittajat.

Ajasta aikaan käsittelee löytöretkiä 1. kurssin kirjassa yksitoista (11) sivua. 2. kurssin kirjassa löytöretkiä ei käsitellä lainkaan. Historiallisina toimijoina *Ajasta aikaan* -kirja

¹²² Hannula et al. 1994, 143

¹²³ Hannula et al. 1994, 142 (kartassa inkojen, mayojen ja atsteekkien alueet)

näkee löytöretkeilijät ja valtiot pitkälti edellisten oppikirjojen tapaan. ”Meritie Intiaan löytyi, kun Vasco da Gama purjehti sinne kolme alusta käsittäväällä laivastollaan 1498.”¹²⁴ Myös Amerikan valloitus on kirjassa esitetty konkistadorien toimintana: ”Hernán Cortésin valtaukset laajensivat Espanjan omistukset Meksikoon. Francisco Pizarron voitettua inkat Espanja perusti siirtokunnan Andien alueelle Etelä-Amerikkaan.”¹²⁵

Ajasta aikaan keskittyy käsittelemään löytöretkien seurauksia ja siirtomaiden kohtaloo huomattavan paljon enemmän kuin varsinaisia löytöretkiä. Samankaltainen trendi on havaittavissa muissakin oppikirjoissa 1980-luvulta alkaen.

Forum -kirjasarjan 1. kurssin kirjassa löytöretkiä käsitellään kaksitoista (12) sivua, kun taas 2. kurssin kirjaan niitä ei ole sisällytetty lainkaan. 1. kurssin kirja, *Ihminen, ympäristö ja kulttuuri*, aloittaa löytöretkien käsittelyn korostamalla niiden merkitystä uuden ajan alkuna: ”Löytöretket olivat käännekohta, joka siirsi Euroopan uuteen aikaan, ja samalla alkoi Länsi-Euroopan nousu maailman johtavaksi alueeksi.”¹²⁶ Historiallisen toimijuuden kannalta *Forum* käsittelee löytöretkiä löytöretkeilijöiden ja valtioiden näkökulmasta aivan kuten edellisetkin oppikirjat. ”Lopulta Vasco da Gaman retkikunta löysi vuosina 1497-1499 meritien Intiaan. [...] Kristoffer Kolumbus yritti Espanjan hovin rahoituksella löytää meritien Intiaan lännen kautta, ja kymmenviikkoisen merimatkan jälkeen hän saapui syksyllä 1492 Bahamasaarille.”¹²⁷

Forum keskittyy hyvin paljon löytöretkien syihin ja seurauksiin enemmän kuin varsinaisiin löytöretkiin. *Forumissa* on myös yksi löytöretkiin liittyvä kartta; puolen sivun kokoiseen karttaan on kuvattu löytöretkeilijöiden reittien lisäksi löytöretkien aikaisen maailman eri alueet niiden pääelinkeinoja kuvailemalla. Näitä olivat metsästys ja kalastus, paimentolaisuus, alkeelliset maanviljelyalueet, kaski- ja pienviljelyalueet ja tiheästi asutut peltoalueet.

¹²⁴ Heikkilä & Hiedanniemi & Sahi 1998, 66

¹²⁵ Heikkilä & Hiedanniemi & Sahi 1998, 67

¹²⁶ Kohi et al. 2007b, 85

¹²⁷ Kohi et al. 2007b, 90

Linkki -kirjasarjan 1.kurssin kirja käsittelee löytöretkiä kymmenen sivua. Kirja näkee löytöretket kahden erilaisen toimijuuden kautta; yhtäältä passiivissa, kuten:

”Vuosisia 1450-1550 on kutsuttu suurten **löytöretkien** ajaksi, sillä tuolloin eurooppalaiset merenkävijät kartoittivat suuren osan aiemmin tuntemattomia maita ja mantereita. Purjehtijat ja heidän rahoittajansa haaveilivat rikkauksista ja valtapiirinsä laajentamisesta. Keskiajalla saavutettu tekninen kehitys antoi heille uusia mahdollisuuksia toteuttaa unelmansa.”¹²⁸

mutta toisaalta myös löytöretkeilijöiden kautta: ”Ensimmäisenä tässä [meritien löytämisessä] onnistui portugalilainen Vasco da Gama, joka purjehti Afrikan eteläkärjen kautta Intiaan vuonna 1498. Oppaanaan hänellä oli islaminuskoinen merenkävijä Ibn Majid.”¹²⁹ *Linkki* mainitsee tässä nimeltä paitsi Vasco da Gaman – kuten kaikki muutkin tutkimuksen oppikirjat – myös tämän oppaan.

Löytöretkien käsittely oppikirjoissa on muuttunut yllättävän vähän vuosikymmenien aikana. Oppikirjojen painotukset löytöretkissä ovat muuttuneet korostamaan enemmän löytöretkien syitä ja erityisesti seurauksia varsinaisten löytöretkien sijaan. Silti löytöretket ja erityisesti löytöretkeilijät ovat vahvasti mukana oppikirjojen teksteissä historiallisina toimijoina. Alla olevaan taulukkoon 4 olen koontanut oppikirjoissa nimeltä mainitut löytöretkeilijät.

¹²⁸ Lahtinen et al. 2010, 93 (lihavointi alkuperäinen)

¹²⁹ Lahtinen et al. 2010, 96 - 97

Taulukko 4. Oppikirjoissa mainitut löytöretkeilijät.¹³⁰

	<i>Uuden ajan historian oppikirja 1936 & 1959</i>	<i>Historian oppikirja lukio luokkia varten II</i>	<i>Maailman ennen ja nyt</i>	<i>Historian linjoja</i>	<i>Muuttuva maailma</i>	<i>Muutosten maailma</i>	<i>Ajasta aikaan I</i>	<i>Forum I</i>	<i>Linkki I</i>
Kristoffer Kolumbus	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Marco Polo	x			x	x	x			
Bartolomeo Diaz	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Vasco da Gama	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Fernando Magalhaes	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Hernan Cortes	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Francisco Pizarro		x		x	x	x	x	x	x
Cabral	x	x				x			
John Cabot		x		x	x	x	x		x
Francis Drake							x	x	
Henry Hudson							x		
Jacques Cartier								x	x
Amerigo Vespucci	x	x	x		x	x		x	x
Leif Erikson					x	x			

Lähde: tutkimuksessa käytetyt oppikirjat

Kuten taulukosta 4 voidaan havaita yksikään tämän tutkimuksen piirissä oleva oppikirja ei jätä mainitsematta – joko itse tekstissä tai jossain oheiskartassa – ainakin muutamaa

¹³⁰ Sisältää sekä oppikirjojen tekstissä mainitut että karttoihin nimetyt löytöretkeilijät.

löytöretkeilijää nimeltä. Kolumbus, Diaz, da Gama, Magalhaes ja Cortes mainitaan jokaisessa tutkimuksen oppikirjassa, jossa löytöretkiä käsitellään. Sodissa (luku 3) historiallinen toimijuus on muuttunut oppikirjoissa varsin radikaalisti, kun taas löytöretkissä toimijuus on säilynyt kutakuinkin ennallaan koko tämän tutkimuksen käsittelemän ajanjakson aikana. Suurimpana muutoksena oppikirjojen löytöretkien käsittelyssä vuosikymmenien varrella on 1980-luvulta alkaen lisääntynyt kiinnostunut keskittyä enemmän löytöretkien seurauksiin kuin varsinaisiin löytöretkiin.

5. VALTION RAKENTAMINEN

5.1. Itsevaltius ja valtion rakentaminen

Uuden ajan pitkän aikavälin trendinä Euroopassa oli, että suuret valtiot sulauttivat useita pieniä valtioita itseensä, vaikkakin hitaasti.¹³¹ 1500- ja 1600-luvulla hallitsijan ja keskitetyn hallinnon valta suhteessa vielä keskiajalla vahvoina tahoina olleisiin aatelisiin voimistui merkittävästi, mutta muutosprosessi oli todellakin hidas. Valtiovalta oli heikko voimakkaammissakin monarkioissa, jos valtakunnan muut voimayksiköt – esimerkiksi maaseudun ja kaupunkien edustajat – kykenivät liittoutumaan keskushallintoa vastaan. Sen sijaan yläluokat tukeutuivat kriisin aikoina usein monarkin valtaan, ja näiden avulla mahdolliset kapinat yleensä taltutettiin aseellisesti.¹³² Hallitsijan valta oli uuden ajan alussa vielä varsin hataralla pohjalla sisäisten – ja varsinkin uskonpuhdistuksen myötä uskonnollisten – ristiriitojen vuoksi.

Hallitsijoiden vallan keskittämisyrittäykset lisääntyivät Euroopassa 1500-luvun jälkipuolella, kun pysyvät armeijat ja ruuti vakiintuivat eurooppalaiseen sodankäyntiin. Pysyvä armeija tarvitsi toimiakseen tehokkaasti valtavia resursseja, joita paikallisilla aatelisilla ei ollut käytettävissään. Lisäksi aateliston sotilaallista mahtia rajoitti uudenlainen sodankäyntitapa; ratsuväki ja keskiaikaiset linnat eivät enää tarjonneet suojaa kuninkaiden vallankeskittämisyrittäyksiä vastaan. Jatkuva sodankäynti myös pakotti valtiot tehostamaan verotusjärjestelmiään, mikä osaltaan vahvisti keskushallinnon merkitystä.¹³³

Ranskasta 1600-luvulla alkanut kehitys kohti itsevaltiutta alkoi maan sisäisistä kiistoista. Nimittäin 1500-luvulla Ranskaa koettelivat ankarat uskonsodat katolilaisten ja protestanttisten hugenottien välillä. Ranskan itsevaltiuden arkkitehtina on yleisesti pidetty 1600-luvun alkupuoliskolla vaikuttanutta kardinaali Richelieuta, joka määrätietoisin toimin keskitti valtaa aatelilta yksittäiselle hallitsijalle. Absolutismi henkilöityi lopulta Ranskan kuningas Ludvig XIV:een, joka hallitsi Ranskaa 72 vuoden

¹³¹ Gunn 1999, 103

¹³² Gunn 1999, 104

¹³³ Gunn 1999, 112

ajan (1643 - 1715). Vastoin yleistä ja populaaria olettamusta itsevaltius ei kuitenkaan ollut täysin rajatonta. Absolutismin rajoituksia nostaa esiin Jeremy Black (1999). Hänen mukaansa kolme erityistä tekijää hillitsivät itsevaltiaan kykyä käyttää valtaansa rajattomasti: hallitusvallan vastustaminen, hallitsijan valta suhteessa byrokraatiaan ja vallitsevat asenteet suhteessa siihen, minkä aateliset kokivat hallitsijan oikeutetuksi vallan määräksi.¹³⁴ Blackin mukaan Ludvig XIV:n valta ei perustunut niinkään mihinkään absolutistiseen ja keskittyneeseen hallinnon agendaan, vaan enemmänkin hänen sisäpolitiikkaansa. Ludvig muodosti harmoniset suhteet Ranskan sosiaaliseen eliittiin, kun taas Ludvigia edeltäneet kardinaaliministerit Richelieu ja Mazarin olivat perustaneet valta-asemansa vain heitä tukevien yläluokkaisten henkilöiden varaan. Tällainen laaja-alainen yhteistyö aateliston kanssa absolutistisen ideologian sijaan loi nimenomaan pohjan Ludvigin itsevaltiudelle.¹³⁵

5.2. Ludvig XIV itsevaltiuden mallina oppikirjoissa

Ranskan kuningas Ludvig XIV:tä pidetään yleisesti itsevaltiuden malliesimerkkinä Euroopassa. Jokainen tutkimuksen oppikirjoista mainitsee hänet nimeltä ja antaa jonkinlaisen kuvauksen Aurinkokuninkaana tunnetusta hallitsijasta. Tästä syystä aion vertailla oppikirjojen käsitystä Ludvig XIV:n toimijuudesta itsevaltiaana ja onko jokin tai joku muu nostettu oppikirjoissa itsevaltiuden historialliseksi toimijaksi Aurinkokuninkaan sijaan. Kuten 30-vuotisen sodan kohdalla (luku 3), Ludvig XIV:n kuvaus oppikirjoissa on hyvä esimerkki oppikirjojen historiallisen toimijuuden muutoksista, sillä hänet on mainittu kaikissa tähän tutkimukseen sisältyvissä oppikirjoissa, toisin kuin monet muut 1600- ja 1700-luvun hallitsijat, mutta hänen roolinsa on kuvattu eri tavoilla. Tämä antaa mahdollisuuden vertailla Ludvig XIV:n toimijuutta eri oppikirjoissa.

Uuden ajan historian oppikirjan vuoden 1936 painos kuvailee Ludvig XIV:n valtakautta ja itsevaltiutta hyvin yksityiskohtaisesti noin viiden sivun verran. Ludvig XIV nähdään oppikirjassa itsevaltiuden keskeisimpänä toimijana: ”[...] Ludvig XIV kehitti rajattoman yksinvallan huippuunsa, ja hänen aikanaan Ranskan mahtavuus

¹³⁴ Black 1999b, 219 - 220

¹³⁵ Black 1999b, 221

kohosi ylimmilleen.”¹³⁶ Myös Ludvig XIV:n ministerit ja muut avustajat nostetaan esille historiallisina toimijoina: ”Valtion raha-asiat olivat jo Richelieun ja varsinkin Mazarinin aikana joutuneet epäjärjestykseen, mutta Colbert saattoi ne hyvälle tolalle”¹³⁷ Toisaalta kirja käsittelee itsevaltiuden kehitystä myös vähemmän henkilöityneestä näkökulmasta siirtämällä itse tekstinkin passiiviin: ”Hallitus järjestettiin yhä enemmän keskitetyksi, joten kuninkaan tahto ja käskyt voitiin täsmällisesti ja nopeasti panna täytäntöön”¹³⁸ Myös sodankäynnissä Ludvig XIV on pääasiallinen toimija: ”Näin ollen Ludvig XIV oli ensimmäisissä sodissaan voitokas.”¹³⁹ *Uuden ajan historian oppikirja* luonnehtii myös Ludvig XIV persoonallisuutta ja kuvaakin näin ollen selkeästi suurmieshistoriaa.

Uuden ajan historian oppikirjan vuoden 1959 painos ei muuta historiallisen toimijuuden kannalta Ludvig XIV:n ajan kuvausta, mutta sen tekstiä on huomattavasti supistettu edellisestä painoksesta; muun muassa kardinaali Mazarinin hallituskausi, jota käsitellään vuoden 1936 painoksessa sivun verran, on työstynyt maininnaksi ”[...] hallituksenjohto oli kuitenkin erään kardinaalin huostassa.”¹⁴⁰ Vuoden 1959 painoksessa Ludvig XIV:tä korostetaan itsevaltiuden historiallisena toimijana vielä enemmän kuin aikaisemmassa vuoden 1936 painoksessa: ”Ludvig XIV on *uuden ajan itsevaltiuden varsinainen luoja*.”¹⁴¹ Muuten uudemman painoksen teksti ei juuri eroa vanhemman painoksen sisällöstä. Myös historiallisen toimijuuden näkökulma on molemmissa sama: itsevaltiuden pääasiallinen historiallinen toimija on nimenomaan Ludvig XIV.

Historian oppikirja lukioluokkia varten II ottaa enemmän etäisyyttä Ludvig XIV:n toimijuuteen: ”Ranskassa se [itsevaltainen hallitustapa] eli loistonsa aikaa Ludvig XIV:n hallituskaudella, josta ranskalaiset käyttävät nimitystä ’suuri vuosisata’.”¹⁴² Valtio (tässä siis Ranska) on nyt nostettu enemmän toimijuuden keskiöön, ja Ludvig XIV toimii enemmän itsevaltiuden prototyyppinä kuin sen luoja. Toisaalta Ludvig XIV on edelleen jossain määrin myös historiallinen toimija: ”[...] hän [Ludvig XIV] oli

¹³⁶ Lindeqvist 1936, 104

¹³⁷ Lindeqvist 1936, 107

¹³⁸ Lindeqvist 1936, 106

¹³⁹ Lindeqvist 1936, 113

¹⁴⁰ Lindeqvist 1959, 78

¹⁴¹ Lindeqvist 1959, 79 (kurs. alk.p.)

¹⁴² Sarva & Niemi 1967, 29

1600-luvulla Euroopan tasapainon uhkana niinkuin Habsburgit 1500-luvulla.”¹⁴³ Verrattuna *Uuden ajan historian oppikirjaan* näkökulma on toimijuuden kannalta muuttunut hieman, mutta Ludvig XIV on silti yhä mukana historiallisena toimijana, vaikkakaan ei enää pääasiallisena toimijana.

Maailma ennen ja nyt -kirjassa Ludvig XIV on nostettu jälleen historialliseksi toimijaksi itsevaltiuden suhteen: ”Ludvig XIV oli itsevaltiuden huipentuma ja sen tyypillisin edustaja, *aurinkokuningas*, jonka suosio valaisi, lämmitti ja onnelli alamaisten elämän, mutta epäsuosio syöksi heidät kolkkaan onnettomuuteen.”¹⁴⁴ Kuningas nähdään myös Ranskan sotalaitoksen pääasiallisena kehittäjänä: ”[...] Ludvig XIV uhraisi runsaasti huomiota ja varoja sotalaitoksen kehittämiseen.”¹⁴⁵ Muutoin itsevaltiuden ajan toimijana kirjassa esiintyy Ranskan valtio, mutta Ludvig XIV:llä on edelleen osittainen historiallisen toimijan rooli.

Historian linjoja -kirjassa Ludvig XIV:n käsittely on huomattavasti lyhyempi kuin aikaisemmissa kirjoissa, vain noin puolentoista (1½) sivun verran, kun aikaisemmat kirjat käyttivät hänen valtakautensa esittelyyn jopa useampia sivuja. Myös muutos historiallisessa toimijuudessa on hyvin selvä: ”Ranska alkoi Ludvig XIV:n aikana pyrkiä manner-Euroopan johtoon.”¹⁴⁶ Ranska valtiona on selkeästi nostettu historialliseksi toimijaksi Ludvig XIV:n sijaan, kuninkaan itse esiintyessä vain esimerkkinä itsevaltiudesta: ”Ludvig XIV:n absolutismi rakentui käsitykseen kuninkaiden jumalallisesta alkuperästä.”¹⁴⁷ Kuitenkin Ludvig XIV:tä edeltävä kardinaali Richelieu on nostettu kirjassa esiin Ranskan itsevaltiuden luoneena yksilönä, itsevaltiuden ei kirjassa katsota syntyneen rakenteellisten syiden seurauksena.¹⁴⁸ Suurmiehet historiallisina toimijoina ovat vielä *Historian linjoja* -kirjassa mukana, vaikkakin hyvin paljon pienemmässä roolissa kuin aikaisemmissa oppikirjoissa.

¹⁴³ Sarva & Niemi 1967, 30

¹⁴⁴ Vierros, Kirkinen & Häkli 1977, 208 (kurs. alk.p.)

¹⁴⁵ Vierros, Kirkinen & Häkli 1977, 208

¹⁴⁶ Heiskanen et al. 1986, 214

¹⁴⁷ Heiskanen et al. 1986, 214

¹⁴⁸ Heiskanen et al. 1986, 212

Muuttuva maailma -kirjassa Ludvig XIV on jälleen kuvattu itsevaltiuden toimijaksi: ”Ludvig XIV oli hallitsijana tarmokas ja melko kyvykäs, mutta itsevaltius teki hänet itsekkääksi. Hän sai Ranskan hallitsevaksi mahdiksi Euroopassa, mutta johti samalla kansan kurjuuteen.”¹⁴⁹ Kirja siis näkee Ludvig XIV:n ansioksi Ranskan nousun Euroopan johtavaksi valtioksi, eikä korosta Ranskaa toimijana Ludvigin aikana, toisin kuin *Historian linjoja* -kirja.

Muutosten maailmassa Ludvig XIV:n toimijuus on pysynyt samanlaisena kuin edellisessä oppikirjassa: ”Itsevaltius kohosi huippuunsa Ludvig XIV:n aikana. [...] Pitkän hallituskautensa (1643 - 1715) aikana hän loi itsevaltaisen järjestelmän, josta tuli esikuva muulle Euroopalle.”¹⁵⁰ Itsevaltius on tämän perusteella siis tapahtunut Ludvig XIV:stä lähtöisin olevien tekojen johdosta, eli hänet nähdään kirjassa merkittävänä historiallisena toimijana.

Ajasta aikaan -kirjasarjan 1. kurssin kirjassa mainitaan Ludvig XIV varsin suppeasti merkantilismin kehittymisen yhteydessä. Kuningas on silti mukana toimijana: ”Euroopan poliittiseen johtoasemaan Ranska nousi pitkään hallinneen Ludvig XIV:n aikana (1643-1715). [...] Aurinkokuningas Ludvig XIV kävi koko ikänsä sotia valtakuntansa laajentamiseksi.”¹⁵¹ Sotien toimijana hänen hallituskaudellaan nähdään nimenomaisesti itse kuningas, ei niinkään Ranskan valtio. Itsevaltiuden synnyn kirja käsittelee rakenteellisena kehityksenä, eikä siis Ludvig XIV:n yksittäisenä aikaansaannoksena.

Saman kirjasarjan (*Ajasta aikaan*) 2. kurssin kirja sisältää erillisen kokonaisen sivun kattavan tietolaatikon Ludvig XIV:stä otsikolla ”Aurinkokuningas”¹⁵². Tässä Ludvig XIV esiintyy pääasiallisena toimijana vain Versailles’n hovielämässä, ei niinkään itsevaltiudessa. ”Eurooppalaisen itsevaltiuden esikuvaksi nousi Ranskaa 1600-luvun jälkipuoliskolla hallinnut Ludvig XIV, ’Aurinkokuningas’.”¹⁵³ Ludvig XIV on jälleen

¹⁴⁹ Hannula et al. 1991, 203

¹⁵⁰ Hannula et al. 1994, 59

¹⁵¹ Heikkilä & Hiedanniemi & Sahi 1998, 75

¹⁵² Hiedanniemi & Sahi 1998, 97

¹⁵³ *ibid.*

nostettu esimerkiksi itsevaltiudesta, eikä häntä esitetä sen pääasiallisena historiallisena toimijana.

Forum -kirjasarjan 1. kurssin kirjassa ei Ludvig XIV:tä mainita lainkaan, toisin kuin kaikissa muissa tämän tutkimuksen oppikirjoissa. Itsevaltiuksen 1. kurssin kirjassa sivuutetaan yhdellä maininnalla merkantilismin yhteydessä: ”Kuninkaan vallan vahvistuminen johti lopulta monissa maissa itsevaltiuteen. [...] Valtioille ja itsevaltiaille tärkeintä oli varmistaa rahan riittävyys hallintoon ja armeijaan.”¹⁵⁴

Sen sijaan *Forumin* 2. kurssin kirjassa Ludvig XIV kyllä mainitaan: ”Itsevaltiuden esikuvamaaksi tuli 1600-luvun Ranska ja Aurinkokuningas Ludvig XIV (1638 - 1715). Itsevaltias kuningas ja hänen tukijansa korostivat valtansa olevan jumalallista alkuperää ja jakamatonta.”¹⁵⁵ Tässäkin Ludvig XIV esiintyy vain itsevaltiuden prototyypinä, ei sen pääasiallinen luojan tai toimijan roolissa. Toisin kuin muissa oppikirjoissa, edes Versailles’n palatsin rakentamista ei *Forumissa* ole esitetty Ludvig XIV:nä toimintana: ”Itsevaltiutta symboloi Versaillesin rakennettu Aurinkokuninkaan kuninkaallisten huvien linna, joka oli sekä hallinnon että loisteliaan hovielämän keskus.”¹⁵⁶ Muissa oppikirjoissa sanamuoto antaa selvästi ymmärtää, että juuri Ludvig XIV rakennutti Versailles’n palatsin.

Linkki -kirjasarjan 1.kurssin kirja mainitsee Ludvig XIV:n lyhyesti: ”Ranskan kuningas Ludvig XIV oli tunnetuin itsevaltiuden ajan eurooppalaisista hallitsijoista. Aurinkokuninkaanakin tunnettu Ludvig XIV toteutti virkamiestensä avulla talouspolitiikkaa, jota alettiin myöhemmin kutsua **merkantilismiksi**.”¹⁵⁷ Ludvig XIV on mukana esimerkkinä itsevaltiudesta, mutta myös osittaisena toimijana ottaessaan kirjan mukaisesti osaa talouspolitiikkaan.

Linkin 2. kurssin kirja nostaa esille Ludvig XIV:n ja itsevaltiuden otsikolla ”Itsevaltiuden kulttuuri”. Ludvig XIV:n kirja esittää esimerkkinä itsevaltiudesta:

¹⁵⁴ Kohi et al. 2007b, 99

¹⁵⁵ Kohi et al. 2007a, 81

¹⁵⁶ Kohi et al. 2007a, 82

¹⁵⁷ Lahtinen et al. 2010, 111 (lih. alk.p.)

”Absolutismin mallimaana voidaan pitää Ranskaa. Ranskan hallitsija Ludvig XIV sai lempinimen ”aurinkokuningas”, sillä kaikki pyöri hänen ympärillään kuin planeetat auringon ympärillä.”¹⁵⁸ Toisaalta Ludvig XIV on selkeä historiallinen toimija jälleen Versailles’n palatsin rakentamisen yhteydessä: ”Ludvig XIV rakennutti Pariisin ulkopuolelle uuden loistokkaan Versailles’n palatsin, josta tuli rajattoman yksinvaltiuden symboli.”¹⁵⁹

Oppikirjojen kuvaukset Ludvig XIV:n historiallisesta toimijuudesta ovat muuttuneet hyvin samoin tavoin kuin sotienkin käsittely (luku 3). Ludvig XIV on historiallisena toimijana hävinnyt vähitellen taka-alalle, ja tilalle on tullut itsevaltiuden synty rakenteena, ei niinkään yksittäisen hallitsijan – tässä tapauksessa siis Ludvig XIV:n – toimintana. Ludvig XIV kuitenkin yhtä lukuun ottamatta mainitaan kaikissa tämän tutkimuksen oppikirjoissa, joten Aurinkokuningas on edelleen vahvasti mukana historian opetuksessa. Hänen roolinsa on tosin uusimmissa oppikirjoissa muuttunut itsevaltiuden toimijasta enemmän sen esimerkiksi.

¹⁵⁸ Lahtinen & Ripatti & Similä 2010, 94

¹⁵⁹ Lahtinen & Ripatti & Similä 2010, 95

6. TIEDE JA VALISTUS

6.1. Tieteen vallankumous

Tieteen vallankumous on erityisesti tieteen historioitsijoiden käyttämä termi. Sitä käytetään kuvaamaan jaksoa Euroopan historiassa, jolloin modernille tieteelle luotiin metodologinen, käsitteellinen ja järjestäytynyt pohja. Tieteen vallankumouksen tarkka aikarajaus vaihtelee eri historiantutkijoiden välillä, mutta päähuomio on yleensä kiinnitetty 1600-lukuun, kun taas 1500-luvulla luotiin pohjaa myöhemmälle kehitykselle, ja tiede vakiintui puolestaan 1700-luvulla. Samoin kuin aikakauden määrittely, myös tieteen vallankumouksen tarkka luonne, sen alkuperä, syyt, kiistat ja tulokset vaihtelevat merkittävästi tutkijoittain. Tällainen tulkinnallinen joustavuus tutkijoiden parissa selvästi osoittaa, että tieteen vallankumous on nimenomaisesti historioitsijoiden luoma käsite. Tieteen vallankumous käsitteenä ei silti tarkoita sitä, että sillä ei olisi minkäänlaista historiallista pohjaa.¹⁶⁰

Tieteen historiaa on yleensä kirjoitettu kulloisenkin ajankohdan tieteellisen kehityksen perusteella. Tiede on nähty suorana kehityksen jatkumona nykyaikaiseen tieteseen: jatkuvana edistyksen polkuna, jossa yksi keksintö tai havainto on pohjustusta seuraavalle. Uuden ajan tiede on yleensä nähty modernin tieteen alkuna, eikä niinkään sen perustana.¹⁶¹

Moderni tiede ei kuitenkaan syntynyt suoraan uuden ajan tietestä. Uuden ajan alun tiede, eli tieteen vallankumouksen alku, perustui vahvasti keskiajalta periytyneelle luonnonfilosofialle. Uuden ajan tiede lisäsi keskiaikaiseen luonnonfilosofiaan käsitteen havainnoista, jotka tukivat väitteitä pelkkien matemaattisten todisteiden lisäksi.¹⁶² Esimerkiksi Nikolaus Kopernikus perusti ajatuksensa aurinkokeskisestä maailmankaikkeudesta havaintojen siasta matemaattisiin laskelmiin ja käytännössä vain vaihtoi Auringon ja Maan paikkoja aikaisemmin käytössä olleeseen järjestelmään verrattuna.

¹⁶⁰ Henry 2002, 1

¹⁶¹ Henry 2002, 3 - 4

¹⁶² Henry 2002, 5

Tieteen vallankumouksen katsotaan yleisesti lähteneen liikkeelle Kopernikuksen, Johannes Keplerin ja Galileo Galilein tähtitieteen havainnoista, ja viimeistään Isaac Newtonin selvittämät painovoimalait vakiinnuttivat tieteen aseman länsimaisessa yhteiskunnassa. Tieteen vallankumousta ei voida kuitenkaan nähdä erillisenä muusta uuden ajan historiasta, sillä tieteen vallankumous – yhtä lailla kuin uskonpuhdistuskin – liittyivät vahvasti renessanssiin, ja näin ollen sitä on lähes mahdotonta käsittää ilman renessanssin vaikutusta.¹⁶³

6.2. Uuden luonnontieteen toimijat oppikirjoissa

Tässä tutkimuksessa tarkastellut oppikirjat nostavat kukin esille tietyt toimijat tieteen kehityksessä uudella ajalla. Tarkastelen seuraavaksi oppikirjojen näkemyksiä tieteen vallankumouksen populaaristikin näkyvimmistä manifestaatioista, eli kirjapainotaidon ja tähtitieteen kehityksestä, sekä myös muista tieteenaloista, maailmankuvan muutoksesta ja oppikirjojen painotuksista tieteen tarkastelussa.

Kirjapainotaidon kehittäminen vaikutti merkittävästi tieteellisen tiedon leviämiseen uuden ajan Euroopassa. Oppikirjat kuvaavat kirjapainotaidon syntyä Euroopassa ja korostavat sen merkitystä eri tavoin. *Uuden ajan historian oppikirjan* molemmat tutkimuksessa käytettävät painokset kuvaavat kirjapainon kehittämisen samalla tavalla, Johannes Gutenbergin keksintönä¹⁶⁴. Sama Gutenbergiin henkilöityvä näkemys toistuu oppikirjoissa myöhemminkin: myös *Historian oppikirja lukioluokkia varten* ja *Maailma ennen ja nyt* esittävät kirjapainotaidon Gutenbergin keksintönä.

Historian linjoja, *Muuttuva maailma*, *Muutosten maailma* ja *Ajasta aikaan* ja *Linkki* tyytyvät mainitsemaan kirjapainotaidon merkityksen tiedon levityksessä ja jakamisessa, mutta se esitetään enemmänkin uskonpuhdistuksen kuin varsinaisen tieteen yhteydessä, eikä Gutenbergia mainita kirjoissa nimeltä. *Forum* sen sijaan mainitsee Gutenbergin, mutta kyseenalaistaa hänen toimijuutensa kirjapainotaidon kehityksessä: ”Kirjapainotaito on esimerkki keksinnöstä, joka olisi mitä todennäköisimmin keksitty

¹⁶³ Henry 2002, 9

¹⁶⁴ Lindeqvist K.O. 1936, 8

ilman Gutenbergiakin.”¹⁶⁵ *Forum* myös korostaa erityisen voimakkaasti kirjapainotaidon merkitystä tieteen kehitykselle uudella ajalla¹⁶⁶. Muut oppikirjat eivät tee yhtä voimakasta esitystä samasta aiheesta.

Tähtitieteen kehitys, joka johti muiden tieteenalojen kehitykseen uudella ajalla, nostetaan kaikissa tutkimuksen oppikirjoissa tieteen kehityksen keskiöön, ja uudella ajalla vaikuttaneista tieteilijöistä nimenomaan tähtitieteen tutkijat saavat oppikirjoissa eniten palstatilaa. Tähtitieteilijöistä kaikki oppikirjat nostavat esiin niin sanotut suuret nimet: Nikolaus Kopernikuksen, Johannes Keplerin ja Galileo Galilein.

Kaikissa oppikirjoissa kuvataan edellä mainittujen tieteilijöiden tekoja lähes samankaltaisella kerronnalla. Esimerkiksi *Uuden ajan historian oppikirja* kuvaa Galilein saavutuksia seuraavasti: ”Italialainen *Galilei* valmisti kaukoputken, jonka avulla hän saattoi tarkemmin tutkia taivaankappaleita; hän huomasi että kuussa oli vuoria ja laaksoja, auringonpilkuista hän teki havaintoja j.n.e.”¹⁶⁷ *Muutosten maailman* kuvaus ei juuri eroa aikaisemmasta: ”Kaukoputkellaan hän (*Galilei*) löysi Saturnuksen renkaat, auringonpilkut sekä Jupiterin kuut.”¹⁶⁸ Vielä 2000-luvullakaan ei Galilein tekojen kuvaus ole muuttunut, kuten *Forum*in tekstistä voidaan päätellä: ”Galilei havaitsi Jupiterin neljä kuuta, auringonpilkut sekä lukemattoman määrän muita tähtiä, joista aikaisemmin ei ollut mitään tietoa.”¹⁶⁹

Oppikirjat esittävät tähtitieteen muutokset uudella ajalla tieteilijöiden toimintana; pääasiallisia toimijoita ovat Kopernikus, Kepler ja Galilei, joskin muutamat oppikirjat mainitsevat muitakin, kuten Giordano Brunon ja Tyko Brahen. Tieteilijät ovat siis historian pääasiallisia toimijoita tähtitieteen kehityksessä oppikirjojen näkemyksen mukaan koko sillä jaksolla, jolta tähän tutkimukseen oppikirjoja on valittu. Muutoksia historiallisessa toimijuudessa ei oppikirjoissa tähtitieteilijöiden osalta tapahdu käytännössä lainkaan.

¹⁶⁵ Kohi et al. 2007, 86

¹⁶⁶ Kohi et al. 2007, 84 – 85

¹⁶⁷ Lindeqvist 1936, 96

¹⁶⁸ Hannula et al. 1994, 287

¹⁶⁹ Kohi et al. 2007a, 90

Muiden tieteenalojen, esimerkiksi kemian, fysiikan tai biologian, kehitystä oppikirjat tarkastelevat samalla tavoin kuin tähtitieteenkin kehitystä; tieteilijät ovat oppikirjojen keskeiset historialliset toimijat. Vanhemmat oppikirjat – ennen 1990-lukua julkaistut – luettelevat paljon eri nimiä eri tieteen aloilta, kun taas 1990-luvulta alkaen oppikirjat ovat yleisesti keskittyneet muutamaan tieteilijään tai tieteenalaan pitkällisen ”henkilö X keksi asian Y” luettelon sijaan. Varsinkin *Maailma ennen ja nyt* luettelee erittäin paljon¹⁷⁰ eri tieteenalojen kehittäjien nimiä paneutumatta henkilöihin juuri lainkaan. 1990-luvulta alkaen oppikirjoissa ei esiinny paljonkaan nimiä; yleensä tyydytään mainitsemaan vain tieteenala ja sen yleinen kehitys.

Maailmankuvan muutos maakeskeisestä aurinkokeskeiseen ja modernin tieteellisen ajattelun muotoutuminen uudella ajalla ovat keskeisessä asemassa kaikkien oppikirjojen kuvauksessa uuden ajan tieteen kehityksessä. Tähtitieteen kehityksen aiheuttama maailmankuvan muutos kuvataan kaikissa oppikirjoissa Kopernikuksen, Galilein ja Newtonin tutkimusten aikaansaamana prosessina. Tieteilijät ovat siis oppikirjoissa maailmankuvan muutoksen suhteen vahvoja ja merkittäviä historian toimijoina.

Tieteellisen ajattelun kehitys on oppikirjoissa myös nähty yksilöjen toimijuuden kautta; filosofit kuten Francis Bacon, René Descartes ja Immanuel Kant nostetaan lähes kaikissa tutkimuksen oppikirjoissa tieteellisen ajattelun kehittäjiksi. Empirismin ja rationalismin kehitys modernin luonnontieteen perustoina ovat oppikirjoissa yksittäisten henkilöiden aikaansaannosta koko tutkittavalla ajanjaksolla. Ainoastaan *Forum* korostaa tutkimuksen oppikirjoista maailmankuvan muutoksen todellisuutta:

”Maailmankuvassa tapahtunutta muutosta ei pidä ylikorostaa. Muutos tapahtui hitaasti ja eri puolilla Eurooppaa eri aikaan, esimerkiksi Suomessa kirjojen painaminen alkoi vasta 1600-luvulla. Yliopistoissa ja akatemoissa aurinkokeskinen maailmankuva otettiin käyttöön vähitellen. Uudet aatteet sekä tiedot uusista mantereista ja taivaankappaleista välittyivät ensimmäisinä ylempien säätyjen

¹⁷⁰ Kopernikuksen, Keplerin, Brahen, Galilein ja Newtonin lisäksi 21 muuta nimeä (esim. Franklin, Cavendish, Bruno, von Linné, Vesalius), joista ei mainita nimen lisäksi muuta kuin korkeintaan kansallisuus.

ihmisille. Tavallisten maanviljelijöiden elämä jatkui entiseen tapaan, ja tieto rajoittui oman kyläyhteisön tapahtumiin.”¹⁷¹

Suurimmat erot oppikirjojen välillä uuden ajan tieteen kehityksen kuvaamisessa ovat pitkälti rakenteellisia. Oppikirjojen sisältöjen painotuksetkin ovat vuosikymmenien varrella muuttuneet varsin paljon. Oppiennätyksistä ja opetussuunnitelman perusteista¹⁷² voidaan havaita historianopetuksen suunnanmuutos valtiollisesta ja poliittisesta historiasta kohti talous- ja kulttuurihistoriaa. Myös uuden ajan tieteen asema oppikirjoissa on muuttunut, vaikka kerronta itsessään on säilynyt kutakuinkin ennallaan. Ennen 1980-lukua julkaistuissa tämän tutkimuksen oppikirjoissa tiede on erotettu muusta uutta aikaa käsittelevästä osiosta. Kirjojen pääroolissa on valtiollinen historia, ja muut historian osa-alueet, kuten tiede ja valistus, on erotettu kirjan loppuun erillisiksi luvuiksi. Niitä ei ole oppikirjoissa selvästikään nähty historian olennaisimmiksi sisällöiksi, vaan pikemminkin historian täytteeksi valtiollisen ”oikean” historian rinnalla.

1980-luvulta alkaen oppikirjoissa tiede – ja niin ikään valistus – on sijoitettu osaksi kirjojen tekstiä muun aineiston kanssa. Tiede on oppikirjoissa nähty olennaisena osana uuden ajan historiaa, eikä sitä ole asetettu syrjään jonkin tietyn historian osa-alueen, kuten valtiollisen historian, tieltä.

Oppikirjat esittävät tieteiden kehityksen uudella ajalla hyvin samanlaisella tavalla tutkimuksen vuosikymmenien aikana. Yksittäiset tieteilijät, kuten Kopernikus, Galilei ja Newton, ovat kaikissa oppikirjoissa keskeisiä historiallisia toimijoita. Vaikka tieteiden kerronta on oppikirjoissa erittäin samanlainen, niiden painoarvo oppikirjoissa on muuttunut merkittävästi 1980-luvulta alkaen, kuten olen aikaisemmin todennut. Nämä uudemmat oppikirjat ovat myös keskittyneet vanhempia oppikirjoja enemmän tieteen vallankumouksen taustoihin ja seurauksiin tieteilijöiden elämäkertojen sijaan.

¹⁷¹ Kohi et al. 2007a, 90-91

¹⁷² Kts. luku 2.

6.3. Valistus

Monet läntisen Euroopan asukkaat tunsivat elävänsä paremmin kuin aikaisemmin 1700-luvun alkupuoliskolla. Elämä oli turvallisempaa, ennakoitavampaa ja kiinnostavampaa. Jatkuva sodankäynti oli laantunut vuoteen 1715 mennessä, ja sitä seurasi sukupolven mittainen suhteellisen rauhan aika. Ilmasto näytti muuttuvan paremmaksi, mikä tarkoitti parempia satoja ja vähemmän nälkää näkeviä ihmisiä. Syntyvyys lisääntyi ja ihmisten eliniän odote pidentyi. Löytöretket laajensivat eurooppalaisten maailmankatsomusta; koulutetut alkoivat ymmärtää muita kulttuureja, ja varsinkin kiinnostus Kiinaa kohtaan kasvoi. Vähemmän koulutetut pääsivät nauttimaan siirtomaiden uusista tuotteista, kuten teestä ja kahvista. Kahviloista tulikin sosiaalisen elämän uusia keskuksia. Näiden ihmisten fyysisiin elinoloihin vaikuttaneidenmuutosten myötä myös henkinen ilmasto muuttui.¹⁷³

1700-lukua nimitetään yleisesti valistuksen ajaksi. Valistusta voidaan kuitenkin kuvata enemmän kriittisen ajattelun ja järjen käytön taipumukseksi yhteiskunnassa kuin yhtenäiseksi eurooppalaiseksi liikkeeksi.¹⁷⁴ Tieteen nopea kehitys valoi aikalaisissa uskoa parempaan tulevaisuuteen ja edistykseen, kun vielä 1600-luvulla maailma koettiin väkivaltaiseksi ja lohduttomaksi paikaksi, jossa Jumala koetteli uskovaisia ja maailmanlopun uskottiin olevan lähellä. Tieteen kehityksen myötä syntyi ajatus nykyisyyttä paremmasta tulevaisuudesta. Tieteen kehitys oli kuitenkin tavalliselle kansalle yhdentekevää; mutta vaikka tavallinen kansa ei voinut tieteeseen tutustua, koulutettujen maailmankatsomuksen se muutti.¹⁷⁵

John Locke, Voltaire, Jean-Jaques Rousseau ja Montesquieu kirjoittivat teoksissaan ajatuksia yhteiskunnan parantamiseksi. Itsevaltius ja kansan (lähinnä nousevan keskiluokan) asema suhteessa itsevaltiaaseen olivat edellä mainittujen valistusfilosofien keskeisiä teemoja. Locken mielestä kansa oli antanut vallan hallitsijalle, joten kansa pystyi myös vaihtamaan huonon hallitsijan. Näin kävi myös Locken kotimaassa Englannissa, kun nk. mainiossa vallankumouksessa katolinen kuningas Jaakko II

¹⁷³ Hampson 1999, 265

¹⁷⁴ Black 1999a, 246

¹⁷⁵ Hampson 1999, 256 - 266

syrjäytettiin ja tilalle kruunattiin protestanttinen hollantilainen Vilhelm III¹⁷⁶. Voltaire puolestaan kannatti ns. valistunutta itsevaltiutta, jossa valta oli hallitsijalla, mutta tämä käytti valtaansa kansansa parhaaksi omien etujensa sijaan. Esimerkkejä valistuneista itsevaltiaista ovat Preussin kuningas Frederik II Suuri ja Venäjän keisarinna Katariina II Suuri.¹⁷⁷

Rousseau kannatti kuninkaatonta demokratiaa ja nimenomaan suoraa kansanvaltaa, sillä hän ei nähnyt edustuksellisesta demokratiaa toimivana mallina. Kreikan kaupunkivaltioiden suora demokratia oli Rousseau mielestä paras mahdollinen hallitusmuoto.¹⁷⁸ Montesquieu puolestaan halusi kirjoitustensa perusteella rajoittaa hallitsijan valtaa ja esittikin vallan kolmijako-oppinsa, jossa valta oli jaettu päätäntö-, toimeenpano-, ja tuomiovallan kesken. Eri valtaoikeuksia ei Montesquieun mallin mukaan saanut olla samalla taholla yhtä aikaa, kuten monissa itsevaltaisissa Euroopan valtioissa yleensä, missä kaikki valta oli annettu hallitsijalle¹⁷⁹. Montesquieu vallanjako-oppi on sittemmin muodostunut lähes kaikkien länsimaisten demokratioiden pohjaksi, myös Suomen.

Valistus johti lopulta kahteen suureen vallankumoukseen Pohjois-Amerikassa ja Ranskassa. Valistuksen ajatuksien johdattamana Iso-Britannian Pohjois-Amerikan itärannikon siirtokunnat ryhtyivät kapinaan tyranniksi kutsumaansa hallitsijaa vastaan ja aloittivat itsenäisyys sodan, joka päättyi lopulta 1783 Amerikan Yhdysvaltojen tunnustettuun itsenäisyyteen. Ranskassa keskiluokka, joka oli pitkään ollut syrjässä kaikesta vallankäytöstä, nousi vastustamaan kuningasta ja aatelistoa ja kaappasi lopulta vallan itselleen. Kuningas Ludvig XVI mestattiin 1792, mistä johtuen muut Euroopan suurvallat julistivat Ranskalle lähes tauotta aina 1800-luvun alkuun asti jatkuneen sodan. Lopulta tasavallan Ranskassa syrjäytti Napoléon Bonaparte, joka kruunasi itsensä keisariksi 1804 ja valloitti lähes koko manner-Euroopan vuoteen 1812 mennessä. Venäjällä koetun tappion jälkeen Napoléon syrjäytettiin. Hän palasi valtaan,

¹⁷⁶ Williams 1999, 1, 5

¹⁷⁷ Williams 1999, 22 - 23

¹⁷⁸ Hampson 1999, 288

¹⁷⁹ Hampson 1999, 284 - 285

mutta kukistui lopullisesti 1815. Wienin kongressissa Ranskan vallankumouksen saavutukset mitätöitiin ja radikaalit ajatukset kansanvallasta pyrittiin tukahduttamaan.¹⁸⁰

6.4. Valistuksen toimijat oppikirjoissa

Pohja länsimaiselle demokratialle ja modernille yhteiskuntakehitykselle luotiin valistuksen aikana 1700-luvulla. Myös kaikki tutkimuksen oppikirjat kuvaavat valistusta ja sen ajattelua useamman sivun verran. Seuraavaksi tarkastelen oppikirjojen suhtautumista valistuksen aikaan ja sitä, miten valistuksen suuret ajattelijat on oppikirjoissa esitetty historiallisen toimijuuden kannalta. Nämä ajattelijat ovat John Locke, Jean-Jacques Rousseau, Voltaire ja Montesquieu.

Rakenteellisesti oppikirjojen suhtautuminen valistukseen on muuttunut varsin paljon vuosikymmenien aikana. Kuten edellä (luku 6.2.) todettiin tieteen kehityksen asemasta, toimijoiden muuttumattomuus pätee oppikirjoissa myös valistuksen kohdalla. Vanhemmissa (ennen 1980-lukua julkaistuissa) oppikirjoissa valistus on sijoitettu valtiollisen historian jälkeen erilliseksi kokonaisuudekseen, kun taas 1980-luvulta alkaen valistus sisältyy oppikirjojen varsinaiseen tekstiin ja on olennainen osa historian kokonaiskuva. Vanhemmat oppikirjat keskittyvät huomattavasti enemmän valtiollisen historian tapahtumiin ja niitä selittävät valistuksen ajatukset on jätetty erilliseksi kappaleeksi. Esimerkiksi Ranskan vallankumous käsitellään *Uuden ajan historian oppikirjassa*¹⁸¹ ennen ranskalaisia valistusfilosofejä. Voidaan toki myös olettaa, että oppikirjaa ei ollut tarkoitettu luettavaksi juuri siinä järjestyksessä kuin se on painettu. Uudemmat oppikirjat kuitenkin esittävät kaikki valistuksen ajatukset ennen kuin ne käsittelevät Amerikan tai Ranskan vallankumouksia.

Valistuksen painoarvo ja varsinkin valistuksen seuraukset historialle – pääasiassa demokratiakehitys ja suuret vallankumoukset (Pohjois-Amerikka ja Ranska) – ovat suuremmassa roolissa 1980-luvulta alkaen julkaistuissa oppikirjoissa kuin sitä

¹⁸⁰ Blanning 1999, 345 - 374

¹⁸¹ Sekä vuoden 1936 että 1959 painoksissa.

vanhemmissa. Historian oppikirjojen painopiste on muuttunut vuosikymmenien aikana niin valistuksen kuin tieteenkin osalta dramaattisesti. Valistus on nostettu uuden ajan lopun keskiöön merkittävän muutosvoimana Euroopan historiassa, kun taas aikaisemmin se on joutunut tyytymään tieteen kehityksen ohella lähinnä sivuhuomautuksen asemaan valtiollisen historian lomassa.

Jokainen tutkimuksen oppikirja mainitsee kaikki tämän luvun alussa mainitut neljä henkilöä (Locke, Voltaire, Rousseau ja Montesquieu) valistuksen ajan ajattelun yhteydessä. Tässä yhteydessä voidaankin puhua tietynlaisesta valistuksen kaanonista, joka esitellään aina kyseisen aihealueen yhteydessä. Vain muutama oppikirja mainitsee muutaman muunkin valistuksen ajan ajattelijan edellä lueteltujen lisäksi.

Oppikirjojen kuvauksia valistusfilosofeista leimaa varsin suuri samankaltaisuus. Niiden kuvaukset filosofien ajatuksista eivät juuri eroa toisistaan, kuten ei tieteiden kehityksenkään kohdalla (luku 6.2.). *Uuden ajan historian oppikirja* esittelee esimerkiksi John Locken ajatuksia seuraavasti: ”[...] filosofi *John Locke* sanoo, että yhteiskunta on syntynyt kansalaisten vapaaehtoisesta suostumuksesta ja että kansa niin ollen saa määrätä, millaisen hallituksen se tahtoo, ja jos hallitsija rikkoo lakeja, on kansalla oikeus karkoittaa hänet.”¹⁸² Saman oppikirjan vuoden 1959 painoksessa muotoilua on hieman muutettu: ”[...] *John Locke* valtio-opissaan Grotiuksen tavoin sanoo, että yhteiskunta on syntynyt [...]”¹⁸³ John Locke ei siis itse enää **sano**, vaan hän sanoo **teoksessaan**. Muuten kirjojen teksti on lähes täysin sama.

Historian oppikirja lukioluokkia varten kuvaa Montesquieun ajatuksia seuraavasti: ”Teoksessa ’Lakien henki’ Montesquieu [...] esitti, että kullakin maalla piti olla sellainen hallitusmuoto, joka sille soveltui [...]”¹⁸⁴ *Maailma ennen ja nyt* esittää saman asian seuraavasti: ”*Montesquieu* (1689–1755) esitti teoksessaan ’Lakien henki’ opin, jonka mukaan julkinen valta jakautuu 1) lainsäädäntövaltaan, 2) toimeenpano- eli

¹⁸² Lindeqvist 1936, 165 (kurs. alk.p.)

¹⁸³ Lindeqvist 1959, 126 (kurs. alk.p.)

¹⁸⁴ Sarva & Niemi 1967, 71

hallintovaltaa ja 3) tuomiovaltaan.”¹⁸⁵ *Maailma ennen ja nyt* myös ihailee varsin estottomasti valistusfilosofien tekoja:

”Valistuksen vuosisadan kirjailija oli taistelija, uudistaja ja epäkohtien paljastaja, joka oli sekä maallisten että kirkollisten vallanpitäjien pelkäämä ja vainoama. Hän ei ollut yksinomaan taiteilija, vaan myös filosofi, yhteiskuntakriitikko, luonnontutkija ja poliitikko, kaiken uuden ja rohkean puoltaja, ennakkoluulojen säälimätön kaataja. Ranskan suuret valistuskirjailijat ovatkin tämän vuoksi yleishistoriallisia persoonallisuuksia, joiden elämäntyössä puhtaasti kirjalliset ansiot muodostavat pienen ja toisarvoisen osan.”¹⁸⁶

Muuttuva maailma esittelee Locken ajatuksia: ”[...] Locke selitti hallitsijanvallan perustuvan kansan ja hallitsijan väliseen sopimukseen.”¹⁸⁷ *Muutosten maailma* esittää saman asian, mutta hieman eri sanoin: ”Hän [Locke] vastusti käsityksiä, joiden mukaan kuninkaanvalta oli rajoittamaton ja perustui jumalalliseen oikeuteen.”¹⁸⁸ Sekä *Muuttuva maailma* että *Muutosten maailma* nostavat kuitenkin esiin enemmän valistuksen ajan yleisiä piirteitä ja kuvaavat vain lyhyesti valistusfilosofien ajatuksia. Tämä on selkeä ero aikaisempiin oppikirjoihin, jotka keskittyivät enemmän filosofien kirjoituksiin ja ajatuksiin kuin valistuksen yleispiirteisiin.

Muutosten maailma kuvaa valistusta seuraavasti: ”Valistus ei ollut yhtenäinen ajatussuunta, eikä sillä myöskään ollut yhteistä ohjelmaa. Nimensä se sai ihmisiltä, jotka katsoivat vapautuneensa tietämättömyydestä ja elävänsä valistuneella aikakaudella.”¹⁸⁹ Kirja ottaa myös huomioon valistuksen ajattelun keskittymisen vain tietyille ihmisryhmille: ”Kun kirjoituksilla pyrittiin vaikuttamaan yleiseen mielipiteeseen, sillä tarkoitettiin lähinnä sivistynyttä keskiluokkaa.”¹⁹⁰ Filosofien toimijuus valistuksessa ei ole enää ehdoton, mutta heidän ajatuksiaan kuvataan kirjassa siitä huolimatta.

¹⁸⁵ Vierros & Kirkinen & Häkli 1977, 224 (kurs. alk.p.)

¹⁸⁶ Vierros & Kirkinen & Häkli 1977, 274

¹⁸⁷ Hannula et al. 1991, 239

¹⁸⁸ Hannula et al. 1994, 281

¹⁸⁹ Hannula et al. 1994, 281

¹⁹⁰ Hannula et al. 1994, 283

Ajasta aikaan -kirjasarjan 2. kurssin kirja¹⁹¹ käsittelee valistusfilosofiaa neljän sivun verran, mutta silmiinpistävin piirre kuvauksessa on, että näillä neljällä sivulla ei ole ainuttakaan kuvaa. Kaikilla muilla kirjan aukeamilla on vähintään yksi, yleensä useampi, kuva, mutta valistusfilosofien yhteydessä mitään kuvitusta ei ole. Kuvaus on hyvin samankaltaista kuin muissakin oppikirjoissa. Valistusfilosofien elämä ja teot selitetään muutaman kappaleen verran per valistusajattelija, esimerkiksi seuraavasti: ”Montesquieu kehitti Locken vallanjaon opista oman sovelluksensa. Hänen mukaansa valtiollinen valta tuli jakaa kolmeen osaan, lainsäädäntä-, toimeenpano-, ja tuomiovaltaan.”¹⁹² Huomattavin ero muihin oppikirjoihin on valistuneen itsevaltiuden jättäminen kokonaan mainitsematta; edes Voltairen kuvauksen yhteydessä *Ajasta aikaan* ei mainitse lainkaan hänen ajatustensa vaikutusta ajan itsevaltiaisiin hallitsijoihin.

Forum esittää valistuksen hieman *Ajasta aikaan* -kirjaa suppeammin ja tyytyy elämäkertojen sijaan kuvaamaan vain valistusfilosofien keskeisiä ajatuksia ja niiden seurauksia: ”Montesquieu on jäänyt historiaan erityisesti vallan kolmijako-opistaan. Hän tähdensi, että valta on sopivasti tasapainossa silloin, kun lainsäädäntö-, toimeenpano-, ja tuomiovalta on annettu eri hallintoelimien käsiin. Vallan kolmijakoa sovelletaan nykyään etenkin länsimaisissa demokratioissa.”¹⁹³ *Forum* mainitsee myös valistuneen itsevaltiuden: ”Voltairen mielipiteet vaikuttivat sekä Preussin kuningas Fredrik II Suureen että Venäjän hallitsijaan Katariina Suureen, jotka olivat tiiviissä kirjeenvaihdossa Voltairen kanssa ja aidon kiinnostuneita valistuksen ajatuksista.”¹⁹⁴ *Forum* keskittyykin valistusfilosofien käsittelyssään enemmän ajatusten vaikutuksesta myöhempään historialliseen kehitykseen kuin vain näiden itseisarvoon.

Linkki on tutkimuksen oppikirjoista ainoa, joka rikkoo valistuksen kaanonin kaavaa ja esittelee omassa kappaleessaan aikaisemmissa oppikirjoissa toistettuun kaanoniin kuulumattoman valistuksen ajan ajattelijan, englantilaisen Mary Wollstonecraftin. Näin ollen *Linkki* on myös ainoa oppikirja, joka esittelee naispuolisen valistuksen ajan

¹⁹¹ Vuosien 1994 ja 2003 opetussuunnitelman perusteiden mukaisissa oppikirjoissa valistus käsitellään vain 2.kurssin, *Eurooppalainen ihminen*, kirjoissa.

¹⁹² Hiedanniemi & Sahi 1998, 108

¹⁹³ Kohi et al. 2007a, 103

¹⁹⁴ Kohi et al. 2007a, 103-104

ajattelijan. Wollstonecraftia *Linkki* kuvaa muun muassa seuraavasti: ”Wollstonecraft oli ajatuksineen paljon aikaansa edellä. Hänen käsityksiinsä tasa-arvosta ja keskinäisestä kunnioituksesta avioliitossa palattiin vasta sata vuotta myöhemmin.”¹⁹⁵ Muut valistusfilosofit kirja käsittelee samalla tavalla kuin muutkin oppikirjat, kuvaten lyhyesti näiden elämää, keskeisiä ajatuksia ja ajatusten vaikutusta myöhemmälle kehitykselle.

Oppikirjat kuvaavat valistusta valistusfilosofien toimijuuden kautta lähes samankaltaisesti koko tutkittavan ajanjakson ajan. Suurimmat muutokset liittyvät valistusajattelulle kirjoissa annettuun painoarvoon ja sen merkitykseen historian kannalta. Vanhemmat oppikirjatkaan eivät toki kiistä valistuksen ansioita modernin yhteiskunnan kehityksessä, mutta ne korostavat enemmän valtiollisen historian asemaa ”oikeana” historiana ja valistus on siksi niissä esitetty tästä historiasta erillisenä tapahtumana.

Uudemmissa oppikirjoissa valistus puolestaan nostetaan uuden ajan historian keskiöön, ja valtiollinen historia on siirtynyt joko taka-alalle tai jopa kokonaan pois oppikirjoista. Kuten tieteen kehityksen ja löytöretkien yhteydessä, myös valistuksessa yksittäiset historialliset toimijat ovat oppikirjoissa säilyneet vuosikymmenestä toiseen lähes täysin ennallaan ja historia suurmiesten tekoina ei ole valistusfilosofiasta kadonnut. Tutkimuksen uusin oppikirja (*Linkki*) lisäsi valistuksen kaanoniin naisen miesten rinnalle, mutta valistuksen osittainen henkilöityminen kirjoittajiin ei ole muuttanut historiallisen toimijuuden perspektiiviä.

¹⁹⁵ Lahtinen & Ripatti & Similä 2010, 115

7. TALOUS

7.1. Uuden ajan taloudellinen kehitys

Uudella ajalla Euroopassa tapahtui merkittävää taloudellista kehitystä. Löytöretkien myötä syntyi maailmanlaajuinen, eurooppalaisjohtoinen talousjärjestelmä ja laajapohjainen rahatalous. Kaupankäynnillä rikastunut porvaristo lopulta sai aikaan teollisen vallankumouksen 1700-luvun lopulta alkaen.

Euroopan väestö kasvoi uudella ajalla hitaasti. 1400-luvun lopulta alkanut nopeahko väestönkasvu pysähtyi vähitellen 1600-luvulla pienenä jääkautena tunnetun ilmaston viilenemisen, kulkutautien ja jatkuvien sotien seurauksena. Väestönkasvu heikentyi enemmän Välimeren alueella, Espanjassa ja Italiassa, kuin Pohjois-Euroopassa, Englannissa ja Hollannissa. Saksan alueen väestöstä katosi 30-vuotisen sodan ja kulkutautien seurauksena lähes neljännes¹⁹⁶ ja Espanjassa menehtyi noin miljoona ihmistä 1600-luvun alun ruttoepidemiassa¹⁹⁷. 1600-luvun aikana väestönkasvu hidastui huomattavasti vähemmän Englannissa ja Hollannissa kuin Espanjassa ja Italiassa. Tämän seurauksena Pohjois-Eurooppa ohitti Etelä-Euroopan väestömäärässä 1600-luvun aikana.¹⁹⁸ Väestönkasvun ja taloudellisen kehityksen seurauksena Pohjois-Euroopan valtiot, Englanti, Ranska ja Hollanti, ottivat Euroopassa taloudellisen johtoaseman edellisen vuosisadan suurvalloista, Espanjasta, Portugalista ja Turkista.¹⁹⁹

Löytöretkien myötä Euroopan valtiot alkoivat perustaa siirtokuntia Amerikkaan ja alkoivat käyttää uusia kauppareittejä Aasiaan. Kaupankäynti siirtyi tämän seurauksena valtamerille Välimeren ja Aasian maareittien sijaan. Vielä 1500-luvulla Euroopan taloudellinen keskus oli Välimeri, 1600-luvun aikana kaupankäynti siirtyi Atlantille ja näin Ranska, Englanti ja Hollanti kohottivat merkitystään Euroopan valtioiden

¹⁹⁶ De Vries 1994, 4 - 5

¹⁹⁷ Houston 1999, 138

¹⁹⁸ De Vries 1994, 6

¹⁹⁹ Houston 1999, 164

joukossa.²⁰⁰ Mannertenvälinen kaupankäynti, erityisesti Euroopan ja Amerikan välinen, kasvoi huomattavasti, mutta sen merkitystä ei Houstonin (1999) mukaan ole syytä ylikorostaa. Vielä 1700-luvun aikana eurooppalaiset ostivat ja myivät tuotteita huomattavasti enemmän toisilleen kuin muihin maihin. Kaupankäynti Euroopan kanssa oli, Britanniaa lukuun ottamatta, suurempaa kuin maailmankauppa. Esimerkiksi 1700-luvun alussa Ranskan tuonnista kolme neljäsosaa tuli Euroopasta ja viennistäkin yhdeksän kymmenesosaa meni muualle Eurooppaan. Yleisesti ottaen korkeintaan neljä prosenttia läntisen Euroopan bruttokansatuotteesta tuli mannertenvälisestä kaupasta 1600- ja 1700-lukujen aikana.²⁰¹

Merkantilismiksi kutsuttu taloussuuntaus synti 1600-luvulla Euroopassa tarpeen, ei minkään taloudellisten teorian, pohjalta. Siirtomaista ja kaukokaupasta saadut jalometallit ja maataloustuotteet, kuten kahvi, kaakao, tupakka, sokeri, tee ja puuvilla, sekä mausteet, silkki ja posliini toivat suuria määriä tuotteita Eurooppaan. Tuotteiden, ja erityisesti jalometallien, määrän katsottiin olevan vakio, joten mitä enemmän valtiolla oli näitä hallussaan sitä vähemmän niitä oli tarjolla muille valtioille. Tämä loi pyrkimyksen säädellä kaupankäyntiä ja erityisesti jalometallien, kullan ja hopean, määrää. Hallitsijat halusivat maksimoida valtionsa vaurauden ja voiman ruuantuotannon omavaraisuudella ja lisääntyneellä tuotteiden tuotannolla (manufaktureilla). Jalometallien karkaaminen ulkomaille oli estettävä, oman maan kaupankäyntiä suojeltava ja oman valtion osuutta lisättävä kaupankäynnissä muiden valtioiden kustannuksella. Uuden ajan valtio oli kuitenkin parempi suojelijan ja toimeenpanijan roolissa kuin taloudellisten toimien aloittajana, ja valtiot usein vain vastasivat taloudellisiin muutoksiin ja hyödynsivät uusia vaurauden lähteitä kuin loivat niitä.²⁰²

Merkantilismin tiukka säännöstely ja valtion kontrolli toivat mukanaan kuitenkin järjestelmän kriitikoita 1700-luvulla. Fysiokraateiksi kutsut ranskalaiset talousajattelijat, erityisesti Francois Quesnay, korostivat maan ja maatalouden merkitystä kaiken vaurauden perustana. Merkantilismissa maataloutta ei huomioitu, kun valtiot keskittyivät viennin kasvattamiseen ja jalometallien hankkimiseen. Fysiokraatit

²⁰⁰ Houston 1999, 138

²⁰¹ Houston 1999, 162 - 163

²⁰² Houston 1999, 157

ajoiivat vapaata kauppaa valtioiden sisällä ja valtioiden välillä ja vapaata kauppa rajoittavien esteiden purkamista. He ajoiivat politiikkaa, jossa lainsäädäntö suojelisi maataloutta ja maavero olisi ainoa vero. Valtion tuli heidän mielestään sekaantua mahdollisimman vähän elinkeinoihin, niin sanotun ”laissez faire” -ajatuksen mukaan.²⁰³

Quesnayn ja fyziokraattien ajatuksilla oli merkittävä vaikutus myöhempiin valistuksenajan ekonomisteihin, merkittävimpana skotlantilainen Adam Smith. Smithin ajatukset taloudesta olivat kuitenkin muotoutuneet jo ennen kuin hän tutustui fyziokraattien ajatuksiin. Smithin mukaan talouden keskeinen yksikkö oli yksilö, jonka intressit ajoiivat taloutta eteenpäin. Valtion vauraus ei ollut Smith mielestä sen omistuksissa ja tuotteissa itsessään vaan niiden luomassa ostovoimassa. Valtion varallisuus oli Smith mukaan yhtä kuin sen omistusten ostovoiman arvo. Smithin ajatukset synnyttivät ns. liberaalisen tai klassisen talouden koulukunnan, joka vaikutti voimakkaasti 1800-luvulla.²⁰⁴

7.2. Talous oppikirjoissa

Oppikirjoissa uuden ajan taloudellisesta kehityksestä nostetaan yleisesti esille kolme pääasiaa; kaupankäynnin globalistuminen löytöretkien ja siirtomaiden myötä, merkantilismi ja taloudellisen liberalismien synty. Teollistuminen käsitellään yleensä omassa luvussaan oppikirjoissa, ja tämä luku jatkuu aina 1900-luvun alkuun asti, joten oppikirjojen näkemystä teollistumisesta en ole ottanut tähän tutkimukseen mukaan, sillä teollistuminen sijoittuu pääasiassa tutkittavan ajanjakson ulkopuolelle. Tässä luvussa tarkastelen oppikirjojen näkemystä maailmantalouden synnystä, merkantilismista ja taloudellisen liberalismien synnystä.

Uuden ajan historian oppikirja nostaa, molemmissa tässä tutkimuksessa käytetyissä painoksissa, esiin merenkulun vilkastumisen löytöretkien seurauksena, kauppateiden siirtymisen valtamerille ja siirtomaapolitiikan. ”Rahaolojen” muutos, eli kullin ja

²⁰³ Williams 1999, 51

²⁰⁴ Williams 1999, 56

hopean määrän lisääntyminen, sekä kaupan laajentumisen seuraukset yhteiskunnallisten olojen osalta, eli ”porvarissädyn” merkityksen kasvun uudella ajalla.²⁰⁵

Kaikki muutkin tutkimuksen oppikirjat nostavat esille täsmälleen samoja asioita maailmantalouden ja rahatalouden synnystä uudella ajalla. Esimerkiksi *Historian linjoja* esittää asiaa seuraavasti:

”Löytöretkien jälkeen virtasi Eurooppaan valtavia määriä kultaa Meksikosta ja Perusta sekä hopeaa Boliviasta. [...] Kulta- ja hopeavarojen karttumisen näkyi Euroopassa ennen kaikkea rahaksi lyödyn jalometallimäärän nopeana kasvuna. Jalometalleihin perustunut varallisuuden lisäys osoittautui ennen pitkää näennäiseksi: mitä enemmän rahoja lyötiin, sitä enemmän hinnat kohosivat.”²⁰⁶

Kun taas *Linkki* kuvaa samaa asiaa seuraavasti:

”Löytöretkiä seurannut **kolonialismi**, eli tukikohtien ja siirtomaa-alueiden hankinta ja taloudellinen hyväksikäyttö, hyödytti Eurooppaa. Amerikkalainen kulta virtasi Eurooppaan, minkä seurauksena jalometallien määrä kolminkertaistui lyhyessä ajassa. Jalometallien määrä aiheutti haasteita eurooppalaisille rahajärjestelmille, jotka perustuivat jalometallien arvoon. Kullan ja hopean hinnan laskiessa monissa maissa koettiin hallitsematon inflaatio.”²⁰⁷

Kuten yllä olevista lainauksista voidaan havaita, ei oppikirjojen kuvaus löytöretkien seurauksena syntyneeseen jalometallien runsauteen, rahatalouden kehitykseen ja erityisesti tätä seuranneeseen suuren inflaatioon, ole juurikaan muuttunut vaikka esimerkkeinä mainitut oppikirjoilla on ikäeroa yli kaksikymmentä vuotta. Myöskään vanhempien oppikirjojen kuvaus ei poikkea yllä mainituista merkittävästi.

Toimijuuden kannalta kaikissa oppikirjoissa maailmantalouden syntyminen on nähty rakenteiden ja suurten kehitysten kautta, yksittäisiä toimijoita ei ole edes vanhimmissa

²⁰⁵ Lindeqvist 1959, 16 – 17. Vuoden 1936 painoksessa täysin sama teksti.

²⁰⁶ Heiskanen et al. 1986, 201

²⁰⁷ Lahtinen et al. 2010, 102 (lih. alk. per.)

oppikirjoissa nimetty tässä yhteydessä, joten historiallinen toimijuus on maailmantalouden synnyn osalta säilynyt oppikirjoissa muuttumattomana.

Merkantilismin käsittelyssä sen sijaan oppikirjoista löytyy merkittäviäkin eroja. *Uuden ajan historian oppikirjan* molemmat painokset käsittelevät merkantilismin **vain** Ludvig XIV:n itsevaltiutta käsittelevässä kappaleessa, eikä merkantilismia mainita tällä nimellä, vaan kirja käyttää sanaa ”merkantiilijärjestelmä”. Merkantilismin historiallinen toimijuus tulee *Uuden ajan historian oppikirjassa* erittäin vahvasti esille, kun merkantilismia käsittelevä alaluku on vuoden 1936 painoksessa otsikoitu ”Colbert”²⁰⁸. Vuoden 1959 painoksessa itse tekstiä ei ole muutettu lainkaan, mutta alaotsikoksi on vaihdettu ”Talous”.²⁰⁹

Merkantilismi itsessään on *Uuden ajan historian oppikirjassa* nähty Ludvig XIV:n talousministeri Colbert’n ansiona. Vuoden 1959 painoksessa merkantilismia kuvataan seuraavasti: ”Ansiokkain niistä [Ludvig XIV:n ministereistä] on *Colbert*, jonka toiminnan päämäärä oli saada Ranska varakkaaksi maaksi ja kohottaa sen arvoa. [...] Tässä talouspolitiikassaan hän noudatti siihen aikaan yleisesti oikeana pidetyn ns. *merkantiilijärjestelmän* periaatteita.”²¹⁰

Uuden ajan historian oppikirja käsittelee myös merkantilismin yleispiirteitä ja sen tavoitteita, mutta käsittelee merkantilismin vain Ludvig XIV:n itsevaltiuden yhteydessä, eikä kappaleessa viitata muihin uuden ajan valtioihin, jotka olisivat käyttäneet samaa politiikkaa. Talousministeri Colbert on tässä ainoa esimerkki merkantilismista Euroopassa uudella ajalla. Vaikka kirja ei väitäkään Colbert’n keksineen merkantilistista järjestelmää, hänen toimijuutensa on silti vahvasti esillä.

Historian oppikirja lukioluokkia varten ottaa hieman etäisyyttä Colbert’n rooliin merkantilismissa: ”Merkantilismi oli valtion johtamaa talouspolitiikkaa, joka käytti hyväkseen varttumassa olevaa porvaristoa. Se ei ollut yhtenäinen oppi, vaan se käsitti eri maissa erilaisia toimenpiteitä. Ranskan ministeri Colbert oli erityisen tarmokas

²⁰⁸ Lindeqvist 1936, 59

²⁰⁹ Lindeqvist 1959, 79

²¹⁰ Lindeqvist 1959, 79 - 80

merkantilistisen talouspolitiikan toteuttamisessa.”²¹¹ Colbert on silti nimetty oppikirjassa, mutta hänet on nähty vain esimerkkinä merkantilismista. Lisäksi *Historian oppikirja lukionluokkia varten* käsittelee merkantilismia omassa kappaleessaan, eikä Ludvig XIV:n itsevaltiuden yhteydessä.

Historian oppikirja lukioluokkia varten myös korostaa merkantilismin tavoitetta lisätä valtion, ei kansalaisten valtaa: ”Merkantilismi ei pitänyt tärkeänä alamaisten hyvinvointia vaan valtion etua.”²¹² *Uuden ajan historian oppikirja* ei mainitse merkantilismin valtiollista ulottuvuutta suhteessa kansalaisten hyvinvointiin lainkaan.

Maailma ennen ja nyt nostaa esiin yksittäisiä henkilöitä toimijoina enemmän kuin *Historian oppikirja lukioluokkia varten*. Uuden ajan taloutta käsittelevän luvun alussa kuvaillaan talouskehitystä seuraavasti: ”Englannin talouselämän tärkeä taitevaihe oli Elisabet I:n hallituskausi, jolloin verkateollisuus pääsi vauhtiin ja ensimmäiset siirtokunnat hankittiin. [...]Ranskassa Henrik IV:n ja *Sullyn herttuan* yhteistyö johti merkittäviin taloudellisiin reformeihin.”²¹³ Oppikirja korostaa tässä selvästi hallitsijoiden roolia talouden kehityksessä uudella ajalla. Merkantilismi *Maailman ennen ja nyt* kuvailee seuraavasti:

”Valtiossa nähtiin korkein hyvä, jonka etu asetettiin kaikkien yksityisten etujen edelle. Päinvastoin kuin keskiajalla valtio käsitettiin nyt myös taloudelliseksi kokonaisuudeksi. Syntyi *kansantaloudellinen* ajattelu, jossa ensimmäisen koulukunnan muodostivat *merkantilistit*. Heistä huomattavin oli Ludvig XIV:n talousministeri *Colbert*, joka muiden puhdasoppisten merkantilistien tapaan kiinnitti päähuomion kauppataaseeseen.”²¹⁴

Colbert on edelleen mainittu esimerkkinä merkantilismista, vaikka merkantilismi itsessään on nähty rakenteellisena kehityksenä. Oppikirja myös kritisoi merkantilistista ajattelua varsin suoraan: ”Merkantilistien perusajatus, jonka mukaan maan vauraus riippuu yksinomaan rahan määrästä, on virheellinen”²¹⁵

²¹¹ Sarva & Niemi 1967, 50

²¹² Sarva & Niemi 1967, 50

²¹³ Vierros & Kirkinen & Häkli 1977, 243

²¹⁴ Vierros & Kirkinen & Häkli 1977, 243, 245

²¹⁵ Vierros & Kirkinen & Häkli 1977, 245

Historian linjoja nimeää myös Colbert'n merkantilismin yhteydessä, mutta huomauttaa ettei Colbert suinkaan ollut merkantilismin ainoa edustaja: ”Merkantilismin kuuluisin edustaja oli Colbert (1619-83) Ranskassa. Hän toimi Ludvig XIV:n valtionvarainministerinä; merkantilismi on usein samaistettukin juuri Ludvig XIV:n Ranskaan. Todellisuudessa merkantilistinen järjestelmä vallitsi monessa länsieurooppalaisessa valtiossa 1600-luvulla, ja sitä toteutettiin eräissä maissa 1800-luvulle asti.”²¹⁶ Näin *Historian linjoja* sitoo merkantilismin laajempaan eurooppalaiseen talouskehitykseen, eikä vain Ludvig XIV:n Ranskaan. Merkantilismi nähdään *Historian linjoissa* myös osana laajempaa kehitystä: ”Valtion ote talouselämässä huipentui itsevaltiuden aikakaudella; tuloksena oli yhdenmukainen talouspoliittinen järjestelmä, *merkantilismi*. Siinä valtiontalouden edut asetettiin yksityisten etujen edelle ja pyrittiin valtion täydellisesti ohjaamaan ja valvomaan säännöstelytalouteen.”²¹⁷ Merkantilismin synnylle annetaan näin viitekehys, itsevaltiutus, jota ei aikaisemmissa oppikirjoissa ole tuotu esille.

Muuttuva maailma esittelee merkantilismin seuraavasti: ”Itsevaltiuden aikana valtaan pääsystä talouspoliittista suuntausta nimitetään merkantilismiksi. Kysymyksessä eivät niinkään olleet taloustieteilijöiden luomat teorit, vaan käytännön talouspolitiikassa ilmenneet yleiset pyrkimykset.”²¹⁸ Merkantilismia korostetaan yleisenä talouspoliittisena suuntauksena uudella ajalla, eikä Colbert'ta, tai muitakaan henkilöitä, mainita lainkaan merkantilismin yhteydessä. Colbert on siis kadonnut historiallisena toimijana merkantilismista. *Muuttuva maailma* korostaa myös merkantilistisen ajattelun vaikutuksia niin sanotun tavallisen kansan asemaan: ”Huoltonäkökohdat jäivätkin merkantilistisessä ajattelussa monasti taka-alalle. Yksityisten ihmisten hätä esim. katovuosina ei välttämättä huolestuttanut valtion mahdin korottamiseen keskittyneitä hallitusherroja.”²¹⁹

²¹⁶ Heiskanen et al. 1986, 218

²¹⁷ Heiskanen et al. 1986, 218

²¹⁸ Hannula et al. 1991, 215

²¹⁹ Hannula et al. 1991, 216

Muutosten maailma nostaa kuitenkin Colbert'n takaisin historialliseksi toimijaksi: ”Merkantilismin keskeinen kehittäjä oli Aurinkokuninkaan talousministeri Jean Babtiste Colbert (1619-83). Hänen mukaansa on puhuttu myös colbertismista. Opin varsinaista valtakautta olivat 1600- ja 1700-luku.”²²⁰ Colbert nähdään oppikirjassa selkeästi merkantilismin keskeisenä historiallisena toimijana, kun häntä ei saman kustantamon edellisessä oppikirjassa (*Muuttuva maailma*) mainittu lainkaan. Muutoin merkantilismia kuvataan oppikirjassa rakenteellisena kehityksenä: ”Euroopan valtiot alkoivat keskiajan lopulta lähtien noudattaa samantyyppistä talouspolitiikkaa. Kyse ei ollut mistään muotiin tulleesta tieteellisestä teoriasta, vaan merkantilismin tavoitteena oli ennen kaikkea ratkaista tuon ajan käytännön talousongelmia.”²²¹ Colbert'n nostamisesta takaisin keskeiseksi toimijaksi huolimatta *Muutosten maailman* näkökulma on silti samanlainen kuin muillakin oppikirjoilla, merkantilismi on nähty pääasiallisesti rakenteellisena kehityksenä, ei yksilöiden toiminnan seurauksena.

Ajasta aikaan kuvaa merkantilismia rakenteellisena kehityksenä: ”Merkantilismin nimen saanut talouspolitiikka pyrki valtion ohjailulla tukemaan talouskasvua ja varmistamaan, että valtion kassaan ohjattiin tarpeellinen määrä verotuloja. Merkantilismia noudatettiin lähes kaikissa Euroopan maissa aina 1800-luvulle saakka.”²²² Myös *Ajasta aikaan* nostaa esille tavallisen kansan aseman suhteessa merkantilismiin: ”Merkantilistit eivät olleet kiinnostuneita maataloudesta, vaikka 80-90 prosenttia väestöstä sai siitä toimeentulonsa, ja talonpojat maksoivat edelleen suurimman osan veroista. Kansa nähtiin pelkästään veronmaksajina, työvoimana ja sotilaina.”²²³ Colbert'ta ei mainita lainkaan ja merkantilismi on *Ajasta aikaan* -kirjassa esitetty ainoastaan rakenteellisena talouden kehityksenä.

Forum ei myöskään mainitse Colbert'ta lainkaan, ja siinäkin merkantilismi on esitetty puhtaasti rakenteellisena kehityksenä, kuta kuinkin samoin sanoin kuin aikaisemmissakin oppikirjoissa: ”Tätä taloussuuntausta arvostelijat alkoivat myöhemmin kutsua merkantilismiksi, mutta mistään yhtenäisestä suuntauksesta ei ollut

²²⁰ Hannula et al. 1994, 149

²²¹ Hannula et al. 1994, 149

²²² Heikkilä & Hiedanniemi & Sahi 1998, 75

²²³ Heikkilä & Hiedanniemi & Sahi 1998, 76

kyse, vaan keinot vaihtelivat maittain. Vain tavoite, vaurastuminen, oli sama.”²²⁴ Myös *Forum* nostaa esiin merkantilismin ongelmallisuuden tavallisen kansan kannalta: ”Maataloutta laiminlyötiin monessa maassa, koska sen tuotteet eivät olleet hyviä vientituotteita. [...] Kansa nähtiin vain verotuskohteena eikä sen etuja huomioita taloudessa.”²²⁵

Linkki sen sijaan nostaa taas Colbert’n esille merkantilismin yhteydessä. ”Tällaisen talousajattelun [merkantilismi] merkittävimpana kehittäjänä pidetään Ranskan ministeri Jean Baptiste Colbertia. Colbert korosti valtion roolia talouden ohjailijana.”²²⁶ Colbert nostetaan jälleen merkantilismin merkittäväksi kehittäjäksi ja näin historialliseksi toimijaksi. Muuten *Linkki* näkee merkantilismin rakenteellisena kehityksenä, kuten muutkin oppikirjat.

Siinä missä oppikirjojen näkemykset merkantilismin historiallisesta toimijuudesta Colbert’n kohdalla eroavat suurestikin, ei taloudellisen liberalismien kohdalla voida puhua samanlaisesta erosta: kaikki tutkimuksen oppikirjat näkevät taloudellisen liberalismien synnyn Adam Smithin ansiona.

Esimerkiksi *Historian oppikirja lukioluokkia varten* kuvailee taloudellisen liberalismien syntyä seuraavasti: ”Smith julkaisi (1776) teoksen ’Kansojen varallisuus’. Siinä hän esitti vaatimuksen elinkeinojen vapaasta harjoittamisesta ja antoi siten alun taloudellisen liberalismien ohjelmalle.”²²⁷ Tutkimuksen uusin oppikirja *Linkki* kuvailee Smithin ajatuksia seuraavasti: ”Skotlantilainen Adam Smith julkaisi jo vuonna 1776 teoksen Kansakuntien varallisuus, jossa hän tuomitsi merkantilismin. Smithin mukaan kaupan esteiden purku ja yksityisen yrittämisen rajoitusten purkaminen maksimoisi ’kansakuntien varallisuuden’.”²²⁸ Kuvauksissa ei ole merkittäviä eroja muissakaan oppikirjoissa.

²²⁴ Kohi et al. 2007b, 100

²²⁵ Kohi et al. 2007b, 100

²²⁶ Lahtinen et al. 2010, 111

²²⁷ Sarva & Niemi 1967, 53

²²⁸ Lahtinen et al. 2010, 120

Kaikki tutkimuksen oppikirjat mainitsevat nimeltä sekä Adam Smithin että tämän teoksen *Kansojen varallisuus* vuodelta 1776 ja tämän vaikutuksen merkantilistisen järjestelmän purkamisessa. *Historian linjoja* tosin eroaa joukosta ja väittää Adam Smithiä englantilaiseksi²²⁹ muiden oppikirjojen kutsuessa Smithiä skotlantilaiseksi. Adam Smith on selkeästi historiallinen toimija kaikissa tutkimuksen oppikirjoissa ja taloudellisen liberalismien synty on jokaisessa oppikirjassa esitetty samalla tavalla ja lähes samoin sanoin. Ero merkantilismin käsittelyn kirjoon on suuri.

Talouden osalta oppikirjat ovat toisaalta varsin muuttumattomia, toisaalta taas joitakin muutoksia on havaittavissa. Maailmankaupan syntyminen uudella ajalla on kaikissa oppikirjoissa nostettu esiin ja käsitelty kutakuinkin samalla tavalla. Jotkut oppikirjat painottavat eri asioita, mutta pääasiat pysyvät oppikirjasta toiseen samoina.

Merkantilismin osalta vaihtelua on hieman enemmän. Erityisesti ranskalaisen Colbert'n merkitys merkantilismissa on oppikirjoissa hyvinkin erilaista; toiset oppikirjat korostavat häntä merkantilismin keskeisenä kehittäjänä, toiset oppikirjat eivät mainitse häntä lainkaan. Yleisesti ottaen merkantilismi on oppikirjoissa kuitenkin nähty rakenteellisena kehityksenä.

Taloudellisessa liberalismien syntyä käsitellessään oppikirjat ovat hämmästyttävän yhdenmukaisia. Kaikkien oppikirjojen kuvaukset sisältävät Adam Smithin, *Kansojen varallisuuden*, teoksen julkaisuvuoden ja lyhyen kuvauksen Smithin taloudellisista ajatuksista. Historiallinen toimijuus on vahvasti tässä suhteessa sidoksissa Smithiin.

Suurin ero oppikirjojen välillä talouden käsittelyssä on kuitenkin sille annettu painoarvo. *Uuden ajan historian oppikirja*, *Historian oppikirja lukioluokkia varten* ja *Maailma ennen ja nyt* käsittelevät uuden ajan talouden kehitystä hyvin lyhyesti, vain noin kolme sivua per kirja. Kuten edellä on mainittu, merkantilismi on *Uuden ajan historian oppikirjassa* alistettu osaksi Ludvig XIV:n itsevaltiutta ja Adam Smithkin mainitaan uuden ajan tieteen kehitystä kuvaavan kappaleen yhteydessä lyhyesti muiden uuden ajan tieteilijöiden joukossa. *Maailma ennen ja nyt* -kirjassa talous, merkantilismi

²²⁹ Heiskanen et al. 1986, 272

ja liberalismi, on sijoitettu kirjan loppuun, erilliseksi kokonaisuudeksi valtiollisesta historiasta. *Historian oppikirjassa lukioluokkia varten* merkantilismi on saanut oman kappaleensa itsevaltiuden aikaa käsittelevän kappaleen alussa ja liberalismi käsitellään tieteen yhteydessä.

Merkittävä muutos on kuitenkin havaittavissa uudessa kurssimuotoisessa lukiossa: 1980-luvulta alkaen valtiollisen historian on syrjäyttänyt pääosin taloushistoria. Vuoden 1981 kurssimuotoisen lukion oppimäärä ja vuosien 1985, 1994 ja 2003 opetussuunnitelmien perusteissa toinen historian pakollisista kursseista on keskittynyt taloushistoriaan otsikoilla *Laajentuvan vaihdannan yhteiskunta*²³⁰ ja *Ihminen, ympäristö ja kulttuuri*²³¹. Taloushistoria on korotettu kurssien keskeiseksi sisällöksi ja taloushistoria on näin ollen korvannut, kulttuurihistorian ohella, valtiollisen historian lukio-opetuksen keskeisimpänä sisältönä.

Uuden ajan taloudellinen kehitys ei kuitenkaan uudemmissa oppikirjoissa ole kirjan keskeisin sisältö. Huomattavasti enemmän sivuja oppikirjoissa on käytetty maanviljelyksen syntymisen ja teollistumisen käsittelyyn kuin merkantilismin tai taloudellisen liberalismiin käsittelyyn. Tästä huolimatta 1980-luvulta alkaen voidaan nähdä selkeä muutos taloushistorian asemassa historian oppiaineessa lukiossa. Aikaisemmasta valtiollisen historian sivuhuomautuksesta taloushistoria on noussut oppikirjoissa keskeiseen rooliin ja syrjäyttänyt valtiollisen historian käytännössä kokonaan.

²³⁰ Oppimäärä 1981, 13, OPS 1985, 334

²³¹ OPS 1994, 98, OPS 2003, 177

8. HISTORIALLINEN TOIMIJUUS OPPIKIRJOJEN KUVITUKSESSA

8.1. Oppikirjojen kuvitus ja sen muutokset

Oheisesta taulukosta 5 voidaan selkeästi havaita lukion historian oppikirjojen kuvien käytön kehitys.

Taulukko 5. Oppikirjojen kuvituksen määrä suhteessa sivumäärään

Oppikirjan nimi	Kuvien määrä ja osuus kokonais-sivumäärä	Uuden ajan kuvien osuus oppikirjan uudesta ajasta	Kokonais-sivumäärä	Uuden ajan sivumäärä oppi-kirjassa
<i>Uuden ajan historian oppikirja 1936</i>	0	0	322	218
<i>Uuden ajan historian oppikirja 1959</i>	0	0	265	168
<i>Historian oppikirja lukioluokkia varten</i>	87; 46,5 %	53; 62,4 %	187	85
<i>Maailma ennen ja nyt</i>	158; 54,5 %	69; 66,3 %	290	104
<i>Historian linjoja</i>	159; 57,0 %	64; 65,3 %	279	98
<i>Muuttuva maailma</i>	185; 55,9 %	53; 58,9 %	287	90
<i>Muutosten maailma²³²</i>	182; 55,0 %	54; 65,1 %	331	83
<i>Ajasta aikaan 1</i>	103; 75,7 %	12; 80,0 %	136	15
<i>Ajasta aikaan 2</i>	155; 98,7 %	39; 90,7 %	157	43
<i>Forum 1</i>	166; 99,4 %	20; 105,3 %	167	19
<i>Forum 2</i>	179; 100,0%	58; 105,4 %	179	55
<i>Linkki 1</i>	158; 92,4 %	26; 113,0 %	171	23
<i>Linkki 2</i>	197; 111,3 %	52; 88,1 %	177	59

Lähde: tutkimuksessa käytetyt oppikirjat

²³² Johdanto sekä 1. & 2. kurssi.

Vanhimmissa tämän tutkimuksen oppikirjoissa kuvia ei ole lainkaan, karttojakin vain muutama. Vuoden 1936 painoksessa *Uuden ajan historian oppikirjasta* on viisi karttaa, vuoden 1959 painoksessa niitä ei ole lainkaan. On kylläkin mahdollista, että karttoja on ollut erillisenä liitteenä, sillä vuoden 1936 painoksen kansilehdellä mainitaan kirjan sisältävän yhdeksän karttaa, vaikka niitä itse kirjassa on vain viisi.

Kuten taulukosta 5 voidaan havaita, on kirjojen kuvituksen määrä kasvanut valtavasti vuosikymmenien aikana. Uudemmissa oppikirjoissa visuaalisuus on keskeinen osa oppikirjan sisältöä ja kuvien suuri määrä heijastaa tätä muutosta. 2000-luvulla julkaistuissa tämän tutkimuksen oppikirjoissa (*Forum* ja *Linkki*) kuvia on lukumääräisesti enemmän kuin mitä kirjassa on sivuja. Näissä oppikirjoissa jokaisella sivulla tai vähintään jokaisella aukeamalla on jokin kuva, kun taas vielä 1990-luvun alun oppikirjoissa kuvitusta on noin joka toisella sivulla.

8.2. Historiallinen toimijuus oppikirjojen kuvituksessa

Mitä aiheita oppikirjojen kuvitus esittää ja miten historiallinen toimijuus niissä ilmenee? Liian syvällisiä johtopäätöksiä oppikirjojen kuvituksen perusteella ei ole syytä tehdä, sillä tarkempisyinen kuvien analyysi ja suhteuttaminen kulloiseenkin aikaan kuuluu taidehistorian puolelle eikä näin ollen tuo tähän tutkimukseen merkittävää lisäarvoa.

On otettava huomioon myös oppikirjojen tekemistä määrittävät käytännön rajoitteet. Kuvat oppikirjoihin on valittu yleensä enemmän saatavuuden, laadun ja niiden käytön hinnan perusteella tai niiden pedagogisen funktion vuoksi kuin suoranaisena kuvauksena historian toimijoista. Kirjan tekijöillä ei ole rajattomia resursseja tai aikaa tehdä oppikirjaansa, ja kuvitus valitaan yleensä saatavilla olevasta materiaalista. Määrittävänä tekijänä oppikirjojen kuvituksen laatimisessa ei siis ole varsinaisesti kuvan aihe, vaan sen saatavuus. Oppikirjojen kuvitus kuitenkin kuvastaa tavallaan oppikirjan näkemystä historiallisesta toimijuudesta, sillä kuvat on joka tapauksessa valittu monien joukosta jollain perusteella. Näin ollen valintaprosessissa kirjan tekijät

ovat joutuneet päättämään, laitetaanko kirjan sivulle hallitsijan muotokuva vai jokin muu taideteos.

Taidesuuntaukset, kuten renessanssi, barokki ja rokokoo, tarjoavat oppikirjoille otollista materiaalia esitellä aikakauden kuvitusta, sillä kuvataide ja arkkitehtuuri muodostavat keskeisen sisällön näillä historian osa-alueilla. Esimerkiksi renessanssin kuvataiteen esittäminen ilman kuvia historian opetuksessa olisi sangen hankalaa. Oppikirjoista niissä, joissa on kuvitusta, uuden ajan eri suuntaukset, kuten renessanssi, barokki, rokokoo ja uusklassismi, esitetään pääasiassa runsaasti kuvitettuina. Taideteokset, erityisesti renessanssin kuuluisimmat teokset (kuten Mona Lisa, Michelangelon David-patsas ja Michelangelon Aatamin luominen -fresko sekä Botticellin Venuksen syntymä -maalaukset) ovat lähes kaikissa tämän tutkimuksen oppikirjoissa kuvituksena. Myös muut taitelijat kuten Rembrant, Rubens, Rafael ja El Greco ovat oppikirjojen kuvituksessa vahvasti mukana.

Kuvituksen kestoaiheita oppikirjoissa ovat hallitsijoiden ja muiden merkittävien henkilöiden muotokuvat. Varsinkin *Historian oppikirja lukioluokkia varten* ja *Maailma ennen ja nyt* sisältävät runsaasti pieniä muotokuvia hallitsijoista ja esimerkiksi valistusfilosofeista, kun taas esimerkiksi *Forumissa* tai *Linkissä* keskitytään kuvituksen osalta vahvemmin taiteeseen ja arkkitehtuuriin; toki uuden ajan henkilöiden muotokuvia on myös näissä oppikirjoissa mukana. Tämä voidaan katsoa historiallisen toimijuuden muutoksena hallitsijoista ja merkkihenkilöistä kohti historian muiden osa-alueiden painoarvon kasvattamista.

Oppikirjoissa on myös kaikille yhteisiä kuvituksen aiheita. Edellä mainitut renessanssin merkkiteokset on esitetty joka kirjassa: esimerkiksi Mona Lisa -maalaukset löytyy kirjoista *Muutosten maailma*²³³, *Muuttuva maailma*²³⁴ ja *Historian linjat*²³⁵; Botticellin Venuksen syntymä on kirjoissa *Forum*²³⁶, *Ajasta aikaan*²³⁷ ja *Historian linjoja*²³⁸.

²³³ Hannula et al. 1994, 260

²³⁴ Hannula et al. 1991, 182

²³⁵ Heiskanen et al. 1986, 183

²³⁶ Kohi et al. 2007a, 66 - 67

²³⁷ Hiedanniemi & Sahi 1998, 72 - 73

²³⁸ Heiskanen et al. 1986, 181

Hallitsijoiden muotokuvista yleisin on selkeästi Ludvig XIV:n eri muotokuvat, sillä jokaisesta oppikirjasta löytyy jokin lukuisista Aurinkokuninkaasta tehdyistä muotokuvista.

Taideteosten, arkkitehtuurin ja muotokuvien lisäksi oppikirjoissa on karttoja²³⁹, pienoismalleja²⁴⁰ sekä aikakauden pilapiirroksia ja kirjojen kuvitusta. Pilapiirrosten käytössä oppikirjoissa on havaittavissa jonkinlainen kaanon: esimerkiksi Ranskan vallankumouksen yhteydessä lähes kaikki tutkimukseen sisältyvät oppikirjat käyttävät jotain aikalaispilakuvaa, jossa aateli ja papisto alistavat kolmatta säätyä. Täsmälleen samaa pilakuvaa aiheesta kirjat eivät käytä, mutta pilakuvan aihe on kaikissa kirjoissa sama.

Yleisesti ottaen kuvituksen rooli oppikirjoissa on 1990-luvulta alkaen muuttunut. Oppikirjoissa vielä 1990-luvulle saakka kaikissa kuvissa on kuvateksti, josta selviää, kuvan kohteen – henkilön, taideteoksen tai rakennuksen – nimi tai muu kuvaava teksti, josta selviää, mitä kuva esittää. *Ajasta aikaan*, *Forum* ja *Linkki* käyttävät kuvia enemmänkin tekstin oheismateriaalina, eikä kuva sinällään välttämättä liity suoranaisesti itse tekstissä käsiteltyyn aiheeseen, vaan se on lisätty sivulle vain kuvitukseksi. Kuvien tiedot selviävät kirjojen lopussa olevasta kuvaluettelosta, jossa annetaan kuvan lähdetiedot: tekijä, mahdollisen teoksen/rakennuksen nimi ja kuvan tekijänoikeustiedot.

Tekstin yhteydessä kaikista kuvista ei näitä tietoja esitetä, vaan kuvat ovat enemmänkin elävöittämässä kirjan ulkoasua – ikään kuin kuvastamassa jotakin tiettyä aihealuetta historiassa. Kuvat kyllä liittyvät aikakauteen ja tekstin aihepiiriin, mutta niiden rooliin ei kiinnitetä tekstissä mitään huomiota. Aikaisemmissa oppikirjoissa kirjan teksti on selkeästi pääroolissa, kun taas kuvat ovat vain esimerkkejä jostakin asiasta. Uudemmissa oppikirjoissa kuvat ovat enemmän taustakuvitusta tekstille. Tekstin määrä oppikirjoissa on muutenkin vähentynyt ja ilmaisu tiivistynyt huomattavasti, mikä korreloi vahvasti kuvien määrän lisääntymisen kanssa. Esimerkiksi *Linkki* -kirjojen aukeamilla on toisinaan enemmän kuvia kuin tekstiä.

²³⁹ Sekä uusia karttoja että alkuperäisiä uuden ajan karttoja.

²⁴⁰ Yleisimpänä laivojen pienoismalleja.

Historiallinen toimijuus oppikirjojen kuvituksessa on pysynyt suhteellisen muuttumattomana, mikäli toimijuutta voidaan tällä aineistolla mielekkäästi tarkastella. Kaikissa oppikirjoissa kuvituksen aiheet ovat samat: uudelta ajalta nostetaan esiin taideteoksia, arkkitehtuuria, piirroksia, karttoja, merkkihenkilöiden muotokuvia ja pilakuvia. Hallitsijoiden muotokuvat, joita vanhemmissa oppikirjoissa on runsaasti, ovat uudemmissa vähentyneet, mutta eivät hävinneet suinkaan täysin. Kuvitus noudattaa oppikirjoissa myös sikäli tietynlaista kaanonia, että tietyt taiteilijat, taideteokset, rakennukset ja aiheet toistuvat kaikissa tutkimuksen oppikirjoissa – vaikka eivät välttämättä identtisesti, niin jonkin yhteisen elementin kautta. Esimerkiksi Leonardo da Vincin teoksia esitellään kaikissa oppikirjoissa, mutta useimmiten eri kuvan kautta.

Kartat kuvaavat oppikirjoissa yleensä valtioiden rajojen muutoksia eri aikoina, tyyliin Eurooppa vuonna 1648 ja Eurooppa vuonna 1812. Valtiollinen historia on karttojen avulla mukana jossain määrin oppikirjojen kuvituksessa, sillä vaikka uudemmissa oppikirjoissa ei itse tekstissä paneuduta juuri lainkaan valtiolliseen historiaan, on niissäkin silti karttoja, jotka kuvaavat valtioiden rajoja ja niiden kehitystä kartalla, ainakin jossain määrin. Karttoja on käytetty oppikirjoissa myös havainnollistamaan taloudellista kehitystä, löytöretkiä ja uskontokuntien kehitystä Euroopassa. Oppikirjojen kartat kuvaavat suurelta osin Eurooppa valtiollisella tasolla uudella ajalla. Löytöretkien yhteydessä on kuvattu yleensä koko maailma ja Amerikan alkuperäisasukkaiden korkeakulttuurien, inkat, mayat ja atsteekit, alueet Amerikan karttaan. Myös siirtomaanomistuksia Amerikassa ja Yhdysvaltain alueellista laajentumista on karttojen avulla oppikirjoissa tarkasteltu. Aasiaa tai Afrikkaa kuvaavia karttoja uuden ajan historian yhteydessä ei oppikirjoissa juuri ole. Poikkeuksen muodostaa *Historian linjoja*, jossa on löytöretkien yhteydessä esitetty pieni kartta, joka kuvaa Afrikan valtakuntia ennen eurooppalaisten tuloa mantereelle²⁴¹.

Kuvitus siis jossain määrin kuvastaa oppikirjoissa historiallista toimijuutta. Valitut kuvat heijastavat sitä, mikä on nähty olennaisena esittää aikakaudesta. Hallitsijoiden ja muiden merkkihenkilöiden muotokuvat hallitsevat oppikirjojen kuvitusta aina 1980-

²⁴¹ Heiskanen et al. 1986, 192

luvulle saakka, jolloin ne vaihtuvat monipuolisempaan kuvitukseen, joka uusimpiin 2000-luvun oppikirjoihin tullessa on lähes syrjäyttänyt kirjan tekstin. Kuvia on enemmän kuin sivuja uudemmissa tämän tutkimuksen oppikirjoissa. Visuaalisuus on suuremmassa roolissa oppikirjoissa nykyään kuin aikaisemmin. Opetussuunnitelmien perusteet eivät määrittele kuvituksen asemaa, sisältöä tai määrää mitenkään, joten kuvituksen valinta on riippuvainen oppikirjan tekijöistä ja kirjan kustantajasta. Oppikirjojen kuvat kuitenkin tästä valinnanvapaudesta huolimatta ovat erittäin samankaltaisia, tekijöistä ja kustantajista riippumatta. Renessanssin, barokin ja rokokoon taideteokset, arkkitehtuuri ja merkkihenkilöiden muotokuvat ovat kaikissa oppikirjoissa mukana, mikä on toki varsin ymmärrettävää. Renessanssista tai barokista kertova oppikirjan kappale jäisi varsin abstraktiksi. Taideteoksen kuvan esittäminen sen tyyliisuuntauksesta kertovan kappaleen yhteydessä on opetuksen kannalta erittäin tärkeää.

9. PÄÄTÄNTÖ

Tässä tutkimuksessa olen pyrkinyt selvittämään sitä, miten suomalaisten lukion historian oppikirjojen näkemys historiallisesta toimijuudesta uuden ajan yleisessä historiassa on muuttunut tarkasteltavana ajanjaksona. Tätä kysymystä olen tarkastellut viiden osa-alueen, sotien, löytöretkien, valtion rakentamisen, tieteen ja valistuksen, sekä oppikirjojen kuvituksen kautta.

Historiallinen toimijuus oppikirjoissa on yhtäältä muuttunut ja toisaalta säilynyt varsin muuttumattomana joillakin uuden ajan yleisen historian osa-alueilla. Oppiennätysten ja opetussuunnitelmien perusteiden muutokset oppiaineen painotuksissa ovat vaikuttaneet oppikirjoihin merkittävästi. Historiantutkimuksen uudet suuntaukset, kuten talous-, kulttuuri-, ja mikrohistoria ovat tulleet oppikirjojen keskeisiksi sisällöiksi kuitenkin viiveellä. Viimeistään 1960-luvulla alkanut ”uusi historia” on tullut suomalaisiin lukion historian oppikirjoihin vasta 1990-luvulla, syrjäyttäen lopullisesti valtiollisen ja poliittisen historian oppikirjojen keskeisimpänä sisältönä.

Sodissa historiallinen toimijuus on muuttunut oppikirjoissa eniten. Sotien toimijat ovat vaihtuneet kuninkaista ja kenraaleista valtioiksi. Uusimmissa oppikirjoissa sodat on jätetty kokonaan pois tai niistä on vain mainintoja historian alaviitteinä. Toisin kuin vielä 1970-luvulla, sodat eivät uusimmissa oppikirjoissa enää ole historian keskeisintä sisältöä. Valtiollinen historia ei siis muodosta enää historian oppikirjojen runkoa, vaan keskeisimpänä elementteinä ovat talous ja kulttuuri. On siis huomattava, että valtiollisen historian painoarvon vähenemisen myötä siihen tiivistä liittyvä sotahistoria on saanut väistyä taka-alalle. Niin ikään myös suurmieshistoria on sotien osalta väistynyt oppikirjoista kokonaan.

Löytöretket ovat historiallisen toimijuuden osalta säilyneet lähes ennallaan. Löytöretkeilijät, kuten Kristoffer Kolumbus ja Vasco da Gama, ovat edelleen oppikirjoissa löytöretkien toimijoina ja heidät mainitaan kirjasta toiseen nimeltä. Löytöretkien käsittely oppikirjoissa on kuitenkin muuttunut siten, että niiden painoarvo on lisääntynyt ja varsinkin niiden syyt ja seuraukset ovat itse löytöretkiä suuremmassa

roolissa. Löytöretkien talous- ja kulttuurivaikutukset ovat sitä korostetumpia, mitä uudemmissa oppikirjoista on kyse.

Käsiteltäessä valtion rakentamista kardinaalit ja kuninkaat itsevaltiuden toimijoina ovat kadonneet. Ranskan kuningas Ludvig XIV ei ole enää itsevaltiuden toimija oppikirjoissa, vaan ainoastaan malliesimerkki ja prototyyppi yksinvaltiaasta. Kuningas ei oppikirjoissa enää ole synonyymi valtiolle – kuten vaikkapa Ludvig XIV Ranskalle – vaan ne nähdään erillisinä toimijoina, kuten esimerkiksi ”Ranska Ludvig XIV:n aikana”. Kuninkaaseen tai muuhun hallitsijaan kohdistuva henkilökohtainen toimijuus on itsevaltiuden osalta kadonnut oppikirjoista.

Tieteen ja valistuksen osalta oppikirjojen toimijuus ei ole juuri muuttunut. Merkittävät tieteilijät, kuten Kopernikus, Galilei ja Newton, mainitaan nimeltä merkittävine saavutuksineen jokaisessa tämän tutkimuksen oppikirjassa. Valistuksessa on myös nähtävissä samankaltainen kaanon, jossa Voltairen, Rousseauin, Montesquieun ja Locken on nimet toistuvat jokaisessa oppikirjassa. Valistuksen ja tieteen kehityksen merkityksen korostaminen oppikirjoissa sen sijaan on muuttunut. Valtiollisen historian syrjäyttäminen uuden ajan yleisestä historiasta oppikirjoissa on nostanut tieteen ja valistuksen länsimaisen kulttuurin kehityksen peruspilareiksi, kun aikaisemmin valistus ja tiede olivat pikemminkin valtiolliselle historialle alisteisia kulttuurihistorian sivuhuomautuksia.

Talouden osalta muutoksia toimijuudessa on tapahtunut toisilla osa-alueilla ja toisilla osa-alueilla muutosta ei ole tapahtunut käytännössä lainkaan. Maailmantalouden synty uudella ajalla löytöretkien seurauksena ja taloudellisen liberalismien synty on käsitelty kaikissa tämän tutkimuksen oppikirjoissa lähes täysin samalla tavalla, vain pienin painotuseroin. Maailmantalouden osalta rakenteellinen kehitys on olennaisin, taloudellisen liberalismien yhteydessä Adam Smith ja tämän ajatukset ovat keskeisin toimija. Merkantilismien yhteydessä oppikirjat eroavat historiallisessa toimijuudessa hieman enemmän toisistaan, lähinnä kuitenkin vain Ludvig XIV:n talousministeri Colbert’n roolin osalta. Osa oppikirjoista näkee Colbert’n merkantilismien keskeisenä kehittäjän tai ainakin malliesimerkkinä merkantilismista, kun taas osa oppikirjoista ei

mainitse Colbert'ta lainkaan. Merkantilismi on silti kaikissa oppikirjoissa nähty pääasiassa rakenteellisena kehityksenä.

Oppikirjojen kuvituksen määrä on kasvanut huomattavasti tutkittavissa oppikirjoissa. Kuvitus on muuttunut noin joka toiselle aukeamalle asetetuista mustavalkokuvista jokaisen aukeaman elävöittämiin värikuviin. Uusimmissa oppikirjoissa kuvia on jopa lukumääräisesti enemmän kuin oppikirjassa sivuja. Tekstin osuus oppikirjan sisällöstä on kaventunut ja kuvien määrä on kasvanut.

Voidaan todeta, että lukion historian oppikirjojen uuden ajan yleisen historian toimijuus on todellakin muuttunut radikaalisti joillain historian osa-alueilla (esimerkiksi sodat) ja pysynyt lähes täysin muuttumattomana toisilla osa-alueilla (esimerkiksi tiede). Tässä historian oppikirjat mukailevat myös historiantutkimuksen trendejä, vaikkakin suurella viiveellä.

Toimijuuden esittäminen on säilynyt lähes muuttumattomana varsinkin tieteen ja valistuksen osa-alueilla oppikirjoissa, koska konkreettinen fyysinen toimijuus (eli se, kuka on kuvatus toiminnan itse asiassa tehnyt) on selvästi yksilöllinen. Esimerkiksi Locke **kirjoitti** ajatuksiaan hallitsijan vallan rajoittamisesta, Galilei **tutki** kaukoputkella tähtiä ja planeettoja, ja Newton **kehitti** omaa nimeään kantavat fysiikan lait. Tässä yksilöllinen historiallinen toimijuus on oikeastaan pakko ottaa huomioon, koska toimijat ovat yksilöitä, eikä toimintaa voida oikeastaan erottaa tietystä henkilöstä

Toimijuuden suurimpien muutosten, sotien ja valtion rakentamisen osalta, kannalta kuninkaat eivät yleensä uudella ajalla itse olleet rintamalla sotimassa, toisin kuin vanhempien oppikirjojen teksteistä voisi päätellä. Valtiot toimijoina sodissa vastaa enemmän sotien fyysistä toimijuutta; hallitsijat johtivat valtioita, joiden armeijat sotiivat keskenään, mutta hallitsijat eivät pääasiassa fyysisesti taistelleet keskenään rintamalla. Valtion rakentamisessa ja itsevaltiuskehityksessä eittämättä yksilöllisellä toimijuudella oli merkitystä. Richelieun ja Ludvig XIV:n teot loivat Ranskaan itsevaltiuden 1600-luvulla, mutta he eivät olleet ainoita fyysisiä toimijoita kehityksessä; talouden ja yhteiskunnallisten rakenteiden muodostumiseen Ludvig XIV yksilönä ei voinut

juurikaan vaikuttaa, vaikka nämä seikat edistivätkin osaltaan häneen liitettävää itsevaltiuskehitystä.

Oppikirjojen näkemys historiallisesta toimijuudesta on sidoksissa paitsi historian tutkimuksen suuntauksiin, myös pedagogisiin näkökulmiin. Niin opetuksessa kuin oppikirjoissa on käsiteltävä jonkin verran konkreettisia historiallisia henkilöitä ja tapahtumia, jotta oppilas voi paremmin ymmärtää tapahtunutta historiaa konkreettien esimerkkien avulla. Pelkkien taloudellisten rakenteiden abstrakti kehitys ei riitä kuvaamaan historian kehitystä pedagogisista lähtökohdista, vaan rakenteiden lisäksi mukana on oltava myös fyysisiä yksilöitä historiallisina toimijoina. Näistä syistä historiallinen toimijuus oppikirjoissa on muuttunut toisilla historian osa-alueilla, kun taas toisilla osa-alueilla se on säilynyt suhteellisen muuttumattomana.

LÄHTEET

I ALKUPERÄISLÄHTEET:

1. Oppikirjat:

Hannula, Seppo & Heikkonen, Esko & Ojakoski, Matti & Väisänen, Jaakko (1994), Muutosten maailma: lukion historia. Ihminen, ympäristö ja kulttuuri ; Eurooppalainen ihminen. Jyväskylä: Kustannuskiila Oy.

Hannula, Seppo & Mäkelä, Aimo & Peltovuori, Risto & Ylikangas, Heikki (1991), Muuttuva maailma. Kurssi 1. Länsimaisen kulttuurin kehityksperusta ; Kurssi 2. Laajenevan vaihdannan yhteiskunta. Jyväskylä: Kustannuskiila Oy.

Heikkilä, Jouko & Hiedanniemi, Britta & Sahi, Sinikka (1998), Ajasta aikaan. Ihminen, ympäristö ja kulttuuri. Porvoo: WSOY.

Heiskanen, Jorma & Lempinen, Jorma & Markkanen, Erkki & Matsinen, Terttu & Nygård, Toivo & Rantatupa, Heikki (1986), Historian linjoja. Lukion kurssit 1-2. Keuruu: Otava.

Hiedanniemi, Britta & Sahi, Sinikka (1998), Ajasta aikaan. Eurooppalainen ihminen. Porvoo: WSOY.

Kohi, Antti & Palo, Hannele & Päivärinta, Kimmo & Vihervä, Vesa (2007a), Forum. Eurooppalainen ihminen. Helsinki: Otava.

Kohi, Antti & Palo, Hannele & Päivärinta, Kimmo & Vihervä, Vesa (2007b), Forum. Ihminen, ympäristö ja kulttuuri. Helsinki: Otava.

Lahtinen, Anu & Ripatti, Erika & Similä, Jouni & Ukkonen, Jari (2010), Linkki. Lukion historia. Ihminen, ympäristö ja kulttuuri. Helsinki: WSOYpro.

Lahtinen, Anu & Ripatti, Erika & Similä, Jouni (2010), Linkki. Lukion historia. Eurooppalainen ihminen. Helsinki: WSOYpro.

Lindeqvist, K.O. (1936), Uuden ajan historian oppikirja. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.

Lindeqvist, K.O. (1959), Uuden ajan historian oppikirja. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.

Sarva, Gunnar & Niemi, K.V. (1967), Historian oppikirja lukioluokkia varten II osa. Uusi ja uusin aika. Porvoo: WSOY.

Vierros, Tuure & Kirkinen, Heikki & Häkli, Esko (1977), Maailma ennen ja nyt Yleisen historian oppikirja lukioluokkia varten. I osa, esihistoriasta Wienin kongressiin. Helsinki: Kirjayhtymä.

2. Oppiennätykset ja lukion opetussuunnitelman perusteet:

Keisarillisen Suomen senaatin 8 päivänä elokuuta 1916 vahvistamat oppiennätykset lyseoita ja keskikouluja varten. Helsinki.

Lukion kurssimuotoinen oppimäärä ja oppimääräsuunnitelma. Historia ja yhteiskuntaoppi. (1981) Helsinki: Kouluhallitus.

Lukion opetussuunnitelman perusteet 1985, Helsinki: Kouluhallitus.

Lukion opetussuunnitelman perusteet 1994, Helsinki: Opetushallitus.

Lukion opetussuunnitelman perusteet 2003, Helsinki: Opetushallitus.

Valtion oppikoulujen oppiennätykset. Historia ja yhteiskuntaoppi sekä taloustieto. (1963) Helsinki: Kouluhallitus.

Valtion oppikoulujen oppiennätykset ja metodiset ohjeet. Opetusministeriön valtion oppikouluja varten kesäkuun 19 päivänä 1941 vahvistamat oppiennätykset ja kouluhallituksen kesäkuun 26 päivänä 1941 vahvistamat metodiset ohjeet. Helsinki: Kouluhallitus.

II TUTKIMUSKIRJALLISUUS

Black, Jeremy (1999a), Eighteenth-century Europe. Lontoo : Macmillan Press Ltd.

Black, Jeremy (1999b), "Warfare, Crisis and Absolutism". Teoksessa: Cameron, Euan (toim.) Early Modern Europe. An Oxford History. Oxford : Oxford University Press, 206 - 230.

Blackburn, Gilmer W. (1985), Education in the Third Reich: a study of race and history in Nazi textbooks. Albany : State University of New York Press.

Blanning, T.C.W. (1999), "Epilogue: The Old Order Transformed 1789–1815." Teoksessa: Cameron Euan (toim.) Early Modern Europe. An Oxford History. Oxford : Oxford University Press, 345 - 374.

Burke, Peter (toim.) (1992), New Perspectives on Historical Writing. University Park (PA): Pennsylvania State University Press.

Castrén, Matti J. (1992), "Historianopetus muuttuvassa yhteiskunnassa". Teoksessa: Castrén, Matti J. & Ahonen, Sirkka & Arola, Pauli & Piili, Arja Historia koulussa. Helsinki : Yliopistopaino, 11 - 48.

De Vries, Jan (1994, 1976), The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600 - 1750. Cambridge : Cambridge University Press.

Fuchs, Stephan (2001), "Beyond Agency". *Sociological Theory*, vol. 19, no. 1, 24 - 40. (JSTOR, JY)

Gunn, Steven (1999), "War, Religion and State". Teoksessa: Cameron, Euan (toim.) *Early Modern Europe. An Oxford History*. Oxford : Oxford University Press, 102 - 134.

Hampson, Norman (1999), "The Enlightenment". Teoksessa: Cameron, Euan (toim.) *Early Modern History. An Oxford History*. Oxford : Oxford University Press, 265 - 297.

Helsingin yliopiston opettaja- ja virkamiesmatrikkeli 1640 - 1917. http://www.helsinki.fi/keskusarkisto/virkamiehet_2/index.htm Viitattu 16.5.2012.

Henry, John (2002), *The Scientific Revolution and the Origins of Modern Science*. New York : Palgrave.

Hietala, Marjatta (1982), *Maailmankuva historian oppikirjoissa : Unescon kansainvälisyyskasvatussuosituksen toteutuminen suomalaisissa lukion historian oppikirjoissa*. Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Houston, R.A. (1999), "Colonies, Enterprises and Wealth: the Economies of Europe and the Wider World." Teoksessa: Cameron, Euan (toim.) *Early Modern History. An Oxford History*. Oxford : Oxford University Press, 137 - 170.

Hujakka, Titta (1997), *Historianopetus politiikan ristiaallokossa. Talvi- ja jatkosodan kuvaus lukion historian oppikirjoissa toisen maailmansodan jälkeen*. Suomen historian pro gradu, Jyväskylän yliopisto.

Hunt, Jocelyn (1999), *The Renaissance*. Lontoo & New York : Routledge.

Häkkinen, Kaisa (2002), *Suomalaisen oppikirjan vaihteita*. Helsinki: Hakapaino Oy.

Jokivuori, Pertti & Niiranen, Juha (1989), Historian oppikirjat ja hegemonia: tutkimus kansalaissodasta koulun historian oppikirjoissa. Sosiologian pro gradu, Jyväskylän yliopisto.

Kaarninen, Mervi & Kaarninen, Pekka (2002), Sivistyksen portti. Ylioppilastutkinnon historia. Keuruu: Otava.

Kalela, Jorma (2002), Historiantutkimus ja historia. Helsinki: Gaudeamus.

Keegan, John (2005, 1993), Sodankäynnin historia. Jyväskylä : Gummerus Kustannus Oy.

Lehikoinen, Anja (1981), Historian oppikirjojen synty ja tausta sekä historian oppikirjat tutkimuskohteena. Ohjeita proseminaariesitelmän tekijöille. Poliittisen historian julkaisuja E: 2/1981. Turku: Turun yliopisto.

Lyytinen, Eino (1983), ”Englannin 1800-luvun historiankirjoitus”. Teoksessa: Setälä, Päivi & Suvanto, Pekka & Viikari, Matti (toim.) Historiankirjoituksen historia. Helsinki : Gaudeamus, 110 - 125.

Lähteenmäki, Olavi (1982), ”Historianopetuksesta lukion opettajan näkökulmasta”. Teoksessa Immonen, Kari (toim.) (1982) Historia, koulu ja kasvatus. Julkaisuja No 9. Turku : Turun yliopisto, historian laitos.

Nummila, Leena (1997), "Länsi-Euroopasta erotettu takapajulla oleva maa." Kansakoulun historian oppikirjojen Venäjä-kuvan analyysi 1925-1972. Suomen historian pro gradu, Jyväskylän yliopisto.

Parker, Geoffrey (1979), Europe in Crisis 1598 – 1648. Lontoo : Fontana Paperbacks.

Paxton, Richard J. (1999), “A Deafening Silence: History Textbooks and Students Who Read Them”. Review of Educational Research, vol. 69, no 3, 315 - 339. (JSTOR, JY)

Podeh, Elie (2002), Arab-Israeli conflict in Israeli history textbooks, 1948-2000. Westport, CT : Bergin & Garvey.

Pomper, Philip (1996), "Historians and Individual Agency". History and Theory, vol. 35, no. 3, 281-308. (JSTOR, JY)

Ruff, Julius (2001), Violence in Early Modern Europe 1500 – 1800. Cambridge : Cambridge University Press.

Williams, David (1999), "Introduction". Teoksessa Williams, David (toim.) (1999) The Enlightenment. Cambridge : Cambridge University Press, 1 - 70.